

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	12
'Aho	Tu'apulelulu, 29 Fepueli 2024

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmāte Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaosi Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Siale 'Akau'ola
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalalakalaka Faka'ekonomika	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Toutai	
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Kapelieli Lanumata
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 12/2024
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

**'Aho: Tu'apulelulu 29 Fepueli 2024
Taimi: 10.00 am**

Fika 01		Lotu
Fika 02		Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03		Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	4.1	NGAUE KE LIPOOTI MEI HE KOMITI KAKATO: Tu'utu'uni Fika 2/2024: Tu'utu'uni Lao (Fakatonutonu) ki hono pule'i 'o e Tute mo e 'Ekisia 2023 (<i>'Aho 28.2.2024: Tali 'e he Komiti Kakato fakataha mo e ngaahi fakatonutonu</i>).
Fika 05		KOMITLKAKATO:
Fika 06		NGAAHLEFAKAMATALA FAKATA'U & LIPOOTI 'A' AHL & LIPOOTI 'ATITA:
	6.1	Potungaue Fakamaau'anga 2022/2023
	6.2	'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale 2022/2023
	6.3	'Ofisi Palemia 2021/2022 (<i>'I hono fakatonutonu fika 2</i>)
	6.4	Potungaue Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga 2021/2022 (<i>'I hono fakatonutonu</i>)
	6.5	Potungaue Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga 2022/2023 (<i>'I hono fakatonutonu</i>)
	6.6	Potungaue MEIDECC 2021/2022 (<i>'I hono fakatonutonu</i>)
	6.7	Potungaue MEIDECC 2022/2023
	6.8	Potungaue Sitetisitika 'a Tonga 2021/2022

	<p>6.9 Potungaue Tamate Afi mo e Me'afakafokifa 'a Tonga 2021/2022 (<i>I hono fakatonutonu</i>)</p> <p>6.10 Potungaue Toutai 2022/2023</p> <p>6.11 Potungaue Fefakatau'aki mo e Fakalalakalaka Faka'ekonomika 2022/2023</p> <p>6.12 Lipooti 'A'ahi Fale Alea – Vava'u 14</p> <p>6.13 Lipooti 'A'ahi Fale Alea – Vava'u 16</p> <p>6.14 'Atita'i 'o e Ola – Sisitemi Fakafonua ki he Mo'ui Lelei 'a e Kakai 'oku Malohi mo Matu'uaki 'a e Ngaahi Fakatu'utamaki, Novema 2023</p> <p>6.15 Ngaahi Lipooti 'Atita 'o e Pa'anga Tokoni Faka-Fale Alea & Ngaahi 'Ofisi Fakavahenga, Fepueli 2021 – Sanuali 2023 (Vahenga 1 ki he 17)</p>
Fika 07	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 08	Kelesi

KANOTOHI

Fale Alea ‘o Tonga.....	7
Lotu	7
Ui ‘a e Fale	7
Poaki.....	7
Me’a ‘Eiki Sea.....	8
Me’a Sea Komiti.....	8
Lipooti Fakata’u Potungāue Fakamaau’angá 2022/2023	8
Fakafiemālie ki Tongatapu 2 ‘a e holo faka’avalisi lōloa ‘o ha hopo ‘i he Fakamaau’anga Polisi	9
‘UHINGA ‘a e holo ‘aho ‘o e hopo fakahoko ‘i he Fakamaau’anga LAHI	9
Tokanga ki he lahi ‘a e tu’unga ‘o e vete mali he fonua ni	10
Tokanga ki ha me’a ke fakasi’isi’i palopalema vete mali ‘a ia ‘oku kamata mei he‘iuniti ‘uluaki e nofo fāmili	11
Tokanga ki he tu’unga failelei’i he kau Fakamaau honau fatongia faitu’utu’uni he ngaahi hopo	11
Kole pē ‘e lava faka’asi mai ‘i he kaha’u he lipooti fakata’u ngaahi hopo, lahi & faitu’utu’uni kau Fakamaau he ngaahi hopó	12
Kole ki he kaha’u ke lava ‘omai tu’unga ‘i ai ngāue ki he ngaahi hopo ‘a Tonga ‘o fakahoa mo ha fonua kehe hangē ko Ha’amoā	12
‘Ikai lava ‘omai ki Fale Alea ola ngāue kau Fakamaau ‘i he ngaahi hopo he ko e sino kehe nau taliui ki ai.....	13
Tui Pule’anga vave ange fakahoko kau Fakamaau ngaahi hopo kae kei fiema’u pē ke fakatokolahi	13
Lele polokalama ako ma’a e kau faifekau ma’u laiseni faimali ke fakasi’isi’i vete mali 13	
Tokanga ke fakatokanga’i fakahoko fatongia lelei Tu’i Fakamaau LAHI kuo ‘osi.....	14
Tokanga ki he mafai ‘o e Fakamaau’anga ke ne fakahoko lelei hono fatongia	14
Tokanga ke fai ha ngāue ki he tūkunga ngaahi ‘Ofisi he Fakamaau’anga	15
Ngaahi hoha’a fekau’aki mo e tu’unga mali veté he fonua ni.....	17
Fehu’ia e Konivesio ke Fakangata Fakamo’ulaloa’i Kakai Fefine (CEDAW).....	23
Te’eki ke tali kakato kakato ‘e Tonga CEDAW	23
Fakahā Pule’anga ‘ikai kau ‘a Tonga ki he Konivesio CEDAW	24
Te’eki ke fakamo’oni Tonga ki he Konivesio CEDAW	24
Tui ko e fakamole lelei ka fakatokolahi he Pule’anga kau Fakamaau pea faitokonia kakai masivesiva	28
Tokanga ‘Eiki Sea ki he loki tau’anga faile fo’ou mo ha tokoni faka’ilekitulōnika	43

Tokanga ki ha tokoni mei he ngaahi fonua hoa ngāue ke fakaiuia e ngāue ‘a e Potungāue	43
Fakamālō’ia ngaahi ngāue fakalakalaka kuo lava he ngāue fakalao	45
Fehu’ia pe ‘oku fe’unga kau Fakamaau Polisi ‘e toko ke feau ngaahi fiema’u faka-Fakamaau.....	45
Fehu’ia tu’unga taukei fakatekinikale kautaha fakahoko ngāue valitā kongā hala ‘i Tongatapu 8.....	46
Tali mei he Pule’anga fekau’aki mo e tokanga Tongatapu 8 he tu’unga taukei fakatekinikale kau ngāue valitā.....	47
Tokanga ki he polokalama tanu hala <i>IDA</i> 19 ‘a e Pangike ‘a Māmani	51
Hoha’a lahi fekau’aki mo e faitu’utu’uni mo e founa ngāue ‘a e ‘Ofisi Ako.....	55
Tali Pule’anga ki he hoha’a Tongatapu 2 ki he founa fakapapeliane fai ki he taha ‘ofisa faiako e Potungāue.....	57
Fehu’ia pa’anga ma’a e fānau ma’u sikolasipi e Pule’anga ka ‘oku nau kamata ‘i Tonga ni	58
Tali Pule’anga fekau’aki mo e pa’anga sikolasipi ma’a e fānau ako	59
Kole fakama’ala’ala fekau’aki mo e totongi allowance e sikolasip mo e Pule’anga	60
Fehu’ia pe ‘oku kau mo e nofo’anga he ‘inasi ai fānau ma’u sikolasipi mei motu.....	60
Fakamanatu ‘Eiki Sea ko e Fale Alea ko e fale fa’u Lao kae ‘ikai ko ha fale ke ‘ohake ai ngaahi lāunga fakafa’ituitui	63
Tokanga ki he talafatongia ‘a e Komiti Ngaahi Totonu Kakai & Komiti Lao ‘oku hā ‘i he Lipooti fika 1/2024.....	64
Fehu’ia Pule’anga pe ‘oku ‘amanaki fai ha’anau fakatau vakapuna fo’ou	64
Tali Pule’anga te’eki ke nau faitu’utu’uni pe ‘e fai ha fakatau vakapuna fo’ou pe ‘ikai.....	65
Kei fai e fakatotolo kautaha mei ‘Asitelelia ki he e fakatu’utamaki ne hoko	65
Fokotu’u ke fakalahi talafatongia Komiti ki he Ngaahi Totonu Fale Alea fekau’aki mo e vakai’i Ngaahi Tu’utu’uni ‘a e Falé	66
Lolotonga lele ngāue ki hono bench mark ngāue ‘a e Fale Alea	66
Kole fakamolemole ‘Eiki Palēmia ne ‘ikai hane taumu’a ke ta’efaka’apa’apa mo anga fakafepaki ki he Tu’i	69
Fokotu’u ke toloi ‘a e Fale Alea.....	70
Pāloti ‘o tali ke toloi ‘a e Fale	70
Kelesi.....	70

Fale Alea ‘o Tonga

Aho: Tu’apulelulu, 29 Fepueli 2024

Taimi: 1020-1025 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. (Lord Fakafanua)

(Pea na’e me’a hake leva ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga.)

Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou’eiki, kole atu ke tau kamata’aki e lotu e ‘Eiki.

Lotu

(Na’e kau fakataha e Hou’eiki hono hiva’i e lotu ‘a e ‘Eiki.) ...

<002>

Taimi: 1025-1030

... (Kei hoko atu pē hono hiva’i e lotu ‘a e ‘Eiki.)

Eiki Sea: Kole atu ki he Kalaké ke ui e Hou’eiki Mēmipá.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, tapu mo e ‘Eiki Tokoni Palēmiá mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapinetí. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘Ene ‘Afió pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Falé ki he ‘aho ní, Tu’apulelulu 29 Fepueli 2024.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, ‘Eiki Palēmiá, ‘Eiki Tokoni Palēmiá, ‘Eiki Minisitā Fonuá & Ngaahi Koloa Fakanatulá, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’akí, ‘Eiki Minisitā ki Mulí mo e Takimamatá, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahí, ‘Eiki Minisitā Ngoué, Me’atokoní & Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Minisitā Pa’angá & Palani Fakafonuá, ‘Eiki Minisitā Mo’uí, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Liku’ohihifo Fusimalohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui.

Sea ko e ngata’anga ia e taliuí.

Poaki

Ko e poaki ‘oku kei hoko atu e poaki ‘a e ‘Eiki Minisitā Fefakatau’akí, Fakalalakalaka Faka’ekonomiká. ‘Oku poaki me’a tōmui mai ‘a Mateni Tapueluelu, kei hoko atu ‘a e poaki folau faka-Fale Alea ‘a Dulcie Elaine Tei, kei hoko atu mo e poaki ‘a Mo’ale Finau. Mālō ‘Eiki Sea.

Me'a 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'afio 'a e tolu taha'i 'Otua 'i hotau lotolotonga. Tapu pea mo e Tama Tu'i Tupou VI kae 'uma'ā e Ta'ahine Kuini Nanasipau'u. Tapu atu ki he 'Eiki Tokoni Palēmiā kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā. ...

<002>

Taimi: 1030-1035

'Eiki Sea: ... Tapu eni ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kau Nōpelé, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí.

Mālō homou laumālie lelei he pongipongí ni Hou'eiki. Ko e ngaahi me'a makehe na'e kole mai he ni'ihi e kau Fakafofongá ke tau kamata ai he pongipongí ni, ko u kole atu ke tau toki ngāue kakato ki he 'ū me'a makehé he 2 efiāfi, kae ngāue e Falé ki he 'asenitá ke fakakakato e ngāue ko eni 'oku toé. Hou'eiki mou fakatokanga'i ko e ngaahi lipooti eni 'e tufa atu he 'aho ni. Te u 'uluaki tuku 'a e faingamālie ke mou me'a ki ai pea toki fakahū ki he 'asenitá.

Ko u kole atu pē ki he Sea e Komiti Kakatō ko e Tu'utu'uni Fika 2/2024 Tu'utu'uni Lao Fakatonutonu ki hono Pule'i 'o e Tuté mo e 'Ekisiá. Ko e fakatonutonu ko ē na'e tali he Komiti Kakatō na'e 'i ai 'a e fakaongoongo ki he Kalaké ke fakakakato mai 'a e fakaleá, 'i he'ene a'u mai ki he pongipongí ní 'oku kei fai pē ngāue ki ai koe'uhí pē ke tonu 'a e fakalea na'e tali 'i he felotoi 'i he 'Eiki Minisitā Pa'angá pea mo e Fakafofonga Tongatapu 5. 'A ia 'oku ou tui 'oku tonu ke toloi pe ia ka tau hoko atu ki he Komiti Kakatō. 'Ikai ke toe 'i ai ha me'a he pongipongí ni, Hou'eiki kole atu ke tau liliu 'o Komiti.

(Na'e liliu 'o e Komiti Kakato pea na'e me'a hake Sea 'o e Komiti Kakatō, Lord Tu'ilakepa ki hono me'a'angá.)

Me'a Sea Komiti

Sea Komiti Kakato: Tapu ki he 'Otua Mafimafi 'i hotau lotolotonga, tapu atu Tokoni Palēmia, Hou'eiki Minisitā, tapu atu ki he Hou'eiki Nōpelé. 'Io Hou'eiki 'oku ki'i 'afu hotau falé ni, ki'i fakama'ama'a pē fakamolemole ē. Tapu atu ki he kau Fakafofonga e Kakaí, kakai e fonuá, tapu atu ki he kau ngāué. Hou'eiki mālō mu'a homou laumālie, 'oku tau liliu ki he Komiti Kakatō. Hangē pē ko e me'a 'oku mou mea'i ko e Komiti Kakatō ko e komiti ia lahi taha hono talanga'i 'a e ngaahi 'uuni me'a 'oku felālāve'i pea mo e Lao, Patiseti koe'uhí ko 'etau Tu'utu'uní 'oku 'ikai ke ngofua ke maumau'i 'a e faka'apa'apa ko ē he Fale Aleá. Pea 'oku 'i he komiti ko ení ke mea'i pē he kakai e fonuá ko e lahi taha 'a e tipeití he komiti ko ení. 'Ikai ke u toe fakaloloa Hou'eiki. Hoko atu 'etau feme'a'akí ki he 6.1, Potungāue Fakamaau'angá. Tongatapu, 'io Tongatapu 2 pea 5 pea 7.

Lipooti Fakata'u Potungāue Fakamaau'angá 2022/2023

'Uhila Moe Langi Fasi: Mālō 'Eiki Sea pea 'oku ou fakatapu heni ki he Feitu'una, fakatapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakatō. Sea ko e ki'i me'a si'i pē ko u fie fakahoha'a ki ai fekau'aki mo e lipootí.

Fakafiemālie ki Tongatapu 2 ‘a e holo faka’avalisi lōloa ‘o ha hopo ‘i he Fakamaau’anga Polisi

Ko u fakatokanga’i hifo neongo e ngaahi me’a kotoa na’e fai ki ai ‘a e feme’a’aki ‘aneafi fekau’aki mo e lipooti ko ení, ka ko u fakatokanga’i hifo ‘oku hangē ‘oku ‘asi ha ki’i maama mo ha ki’i ongoongolelei ‘i he lipooti ko ení ‘oku ou fiema’u pē ke fai atu ki ai ha ki’i fakahoha’a.

‘Oku hā eni ‘i he peesi 47 – 50 ‘o e lipootí fekau’aki eni mo e faka’avalisi ‘o e lōloa ‘o ha hopo mei hono failé ki hono aofangatukú. Sea ‘oku fakatokanga’i hifo ‘oku hangē ‘oku hā ha maama ‘i he kongā ko eni ‘o e lipootí. ‘I he peesi 47 ‘oku hā ai ko e lōloa ‘o e ngaahi hopó ‘i he Fakamaau’anga Tangí mei hono fakahū ki hono aofangatukú, kuo holo ‘aupito ia mei he ‘aho ‘e 196 ki he ‘aho pē ‘e 155 ‘i he ta’u ko eni ‘oku fai ki ai e lipootí.

Pea ‘i he peesi 48 ‘oku hā ai ko e ngaahi hopo ko ia ‘i he Fakamaau’anga Lahí kuo holo e ‘avalisi ‘o e lōloa ko eni ‘o e fo’i hopó takitaha mei he ‘aho ‘e 262 ki he ‘aho pē ‘e 89. ‘I he peesi 49 ‘oku ‘asi ai hono toe ‘analaiso ‘a ia ko e ngaahi hopo ko eni he Fakamaau’anga Lahí. Ngaahi hopo hiá ‘oku holo ia mei he ‘aho ‘e 465 ki he ‘aho pē ‘e 126 pea ko e hopo sivile ...

<002>

Taimi: 1035-1040

‘Uhila Moe Langi Fasi: ... ‘oku holo ia mei he ‘aho ‘e 137 ki he ‘aho pē ‘e 110. Pea ‘i he peesi 50 ‘oku hā ai ‘a e ngaahi hopo ko eni ‘i he Fakamaau’anga Polisi. ‘Oku holo e ‘avalisi lōloa ‘o e ngaahi hopó mei he ‘aho ‘e 105 ki he ‘aho pē ‘e 174.

Sea ko u tokanga atu ko e kau eni ‘i he ongoongo ‘oku ou tui ‘oku fakalotolahi, ‘ikai ke ngata pē kia kitautolu kae pehē foki ki he potungāué. Pea ‘oku ou tui ‘oku, ko e hā e founa na’e ngaue’aki ki he fakanounou ko eni e ngaahi ‘aho hopó ‘oku ou tui ‘e lava ke toe ngaue’aki e founa tatau ki hono feinga’i ke toe vave ange ‘a e ngaahi hopo ko eni hangē ko e me’a ko ē na’e me’a ki ai ‘a ‘Eua 11 ‘aneafi ki he ngaahi hopo ‘oku toe lahi, te’eki ke fakakakato. Ka ‘oku ou tui kapau ‘e hoko atu e ngāue ko ení ki he fo’i, fo’i founa ko eni ‘oku ngaue’aki ko ení ‘oku ou tui mahalo ‘e a’u ki he lipooti mai he ta’u kaha’ú kuo ‘asi ha fakatātā ‘oku fakalalaka ange ‘i he lahi ko eni ‘o e ngaahi hopo ‘oku toé.

‘UHINGA ‘a e holo ‘aho ‘o e hopo fakahoko ‘i he Fakamaau’anga Lahi

‘I he peesi 48 ‘oku ‘asi ai ‘i he palakalafi hono ua ko ē mei he Fakamaau’anga Lahí ‘a e ‘uhinga ‘oku holo ai ‘a e ‘aho ko eni ‘o e hopó. ‘A ia ‘oku ‘asi pē ai ‘oku faka’ilonga’i ia ‘i heni ‘a e fakalalaka ‘i he ‘avalisi ‘o e lōloa ‘o e aofangatuku ‘o e ngaahi hopo ‘i he Fakamaau’angá pea ‘oku ‘ikai ngata pē ‘i he taimi nounou pea mo e ‘ulungaanga totonu ‘i he taimi ‘oku fakahoko ai ‘e he kau Fakamaau’anga e ngaahi hopo lelei ‘a e founa fetu’utakí pea mo e fengaue’aki mo e Fakafofonga Fakalaó pea mo e faha’i mahu’ingá. Pehē foki mo hono ngaue’aki ‘o e me’angāue le’o mo e ‘atā ke tokoni ki hono fakahoko ‘o e ngaahi hopó mei he ngaahi feitu’u mama’o angé pea ‘oku tokoni ia ke fakalalaka ange ‘a e ‘avalisi ‘o e aofangatuku ‘o e ngaahi hopó.

Ko e ngaahi fakalalaka eni Sea ‘oku ou tokanga ki ai kapau ‘e hokohoko atu ai pē hono faka’aonga’i ‘i he toenga ‘o e ngaahi Fakamaau’angá, ko u tui ‘e ‘i ai e fakalaka lahi ‘i he’etau foki mai ko ia he ta’u kaha’ú mo e lipootí fekau’aki pea mo e ngaahi *backlog* ko eni ‘o e ngaahi

hopo ‘oku fai ki ai, na’e fai ki ai e feme’a’aki ‘aneaffi. Sea mālō e ma’u faingamālie. Ko ia pē mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Tongatapu 5, me’a mai.

'Aisake Eke: Sea tapu mo e Feitu'u na pehē ki he Hou'eiki Komiti Kakatō, mālō e laumālie ki he pongipongí ni. Sea ko e lipooti foki ko ení Sea ko e felāve'i pea mo e tauhi lao ko ē 'etau tauhi lao ko ē 'atautolu e kakai 'a e fonuá pea mo e 'ulungaangá.

Tokanga ki he lahi 'a e tu'unga 'o e vete mali he fonua ni

'A ia ko e lipooti mahu'inga eni 'oku ne talamai heni e tu'unga fakalaumālie ko ē e fonuá pe 'oku 'i fē 'atautolu heni 'i he me'a ko ení. Pea ko e me'a 'oku ou vakai'i hifo Sea ki he, 'oku mahino ko e hangē ko e Fakamaau Lahi ko eni ki he fale 'a e Fakamaau'anga Polisi. 'Oku mahino 'a e kei tu'umu'a ko ē lahi 'a e fika 'i he vete malí pea mo e ni'ihiki ko eni 'i loto 'i he malí. 'Oku mahino 'a e ngaahi fetongi hingoa pe na'e, 'a e tohi ko ē fānaú ka ko e, ka ko e 'elito foki Sea 'o e fonuá ka ko e me'a ko e fāmili. Ka ko u lave'i hifo ko e 'uhingá ko e lahi e, ko e, 'a e mavahevahé *separations*. Ka 'oku ke mea'i pē foki koe Sea ko e taha foki ia e makatu'unga 'o ha makatu'unga ke fai ha vete ko e lahi 'a e māvaé. Ko u tui mahalo 'oku 'i ai pē ni'ihiki 'ai pē ke māvae lōloa kae lava ai leva ha ki'i vete. 'A ia kuo hoko pē 'a e fo'i, 'oku hoko pē fo'i, neongo tau talaatú ke 'alu e kakaí 'o 'ulungaanga pehē pea nau pehē ai pē nautolu ia.

Ka ko e taha e 'uhinga na'a ku ma'u 'i he ta'u kuo'osí 'oku 'ikai ke 'asi mai 'i he lipooti ko ení, ko e taha ia e 'uhinga 'o e vete malí ko e 'alu ko ē kau faifekaú ko ē 'o fai ko ē 'a e faimalí. Pea 'oku 'i ai foki e fo'i taimi 'osi, foki e faifekaú 'o 'ave 'ene me'a ko ē la'i *certificate* 'ave ki he Fakamaau'angá pea na'e 'asi mai ia 'oku pehē. Fiu e ongo mātu'á ia he tali ko ē ke te'eki ke 'asi hake 'a e la'i pepá ia ko ē ke 'avé toe vete ai pē naua ia. Ka 'oku 'ikai ke 'asi he kongá ko ení 'a e fo'i palopalema ko iá. Ka ko e palopalema lahi ia he'ene tuku'au maí. Ka ko 'eku, 'oku 'ikai ke 'asi heni.

Ka ko 'eku 'uhinga pē Sea ka ko e fakatahataha'i he fonua ni 'Eiki Sea e fonuá ni ka 'oku tau hoha'a ki ai. Ko e mahu'inga ke pukepuke e fāmili koe'uhí ke tolonga he ko e fakava'e 'uluaki pe ia Sea. Pea 'oku ou tui 'oku tau ongo'i, 'oku tau ongo'i kotoa pē pea 'oku 'ikai ko ha palopalema eni ia ki ha toko taha 'oku tau kau kátoa ai pē. Ko u tui ko e ngaahi me'a kau mai e ngaahi siasí mo e ngaahi me'a kehekehe. Ko u 'ilo 'oku 'i ai e ngaahi siasi 'oku nau tokanga 'aupito ki he fale'i ko ē kimu'a pea fai ha malí pea toki fai ko ē ma'u 'apí pea toki fai e me'a ko ia ...

<002>

Taimi: 1040-1045

'Aisake Eke: Ka 'oku ou tui ko e ngaahi siasi kehe 'oku ou tui 'e lava 'o fai ha tokoni koe'uhi ke fakasi'isi'i ange 'a e ngaahi me'a ko eni.

'Oku ou fa'a lave'i pē foki 'e au 'oku fa'a 'ohake koe'uhi 'o pehē 'oku kau 'a e tolí, Sea 'oku 'i ai 'a e ni'ihiki ia na'e 'osi fakakaukau pehē pea toki heka 'i he vakapuna 'o 'alu ki he toli. Hoko pē toli, 'a ia 'oku tau pehē pē foki 'ai pē ha fo'i 'uhinga ia ke fakatonuhia'i 'aki 'a e me'a ko eni. 'A ia ko e fo'i 'uhinga ko e 'alu ko ē 'o fuoloa 'alu leva 'a e tama 'o 'ulungaanga, fuoloa 'ikai ke toe 'alu ia ki ai, koe'uhi kae lava.

‘A ia ko e toe fai toe atu ange mu’a ha sio ki he ‘etau ngaahi lao, ‘oku mahino pē foki ‘a e lao Sea he fonua ni, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fatongia lahi ‘e 3 ‘a e me’a ko e lao, ‘uluaki, ‘i he tautea, feinga’i ke tautea’i ha taha ‘oku ne fai ha maumau. Pea ko hono ua, feinga’i ke liliu ‘a e ‘ulungaanga ‘o e tokotaha ko ia. Pea ko hono tolu, feinga’i ke ‘oua te ne toe fai ‘a e fo’i me’a ko ia. Ka ‘oku lahi ‘aupito ‘a e ‘asi mai heni ‘a e toutou ha’u, ‘asi mai ‘a e tama toe ‘asi mai ‘a e tama. ‘A ia ‘oku ou tui ko e ngaahi me’a ia ke tau sio loloto ange ki he ‘ulungaanga ko ē ‘o tautolu, pē ko e ha ha fa’ahinga founa ‘e lava ke to loloto ki he laumālie ko ē ‘o e kakai, ke tau lava ke ‘oua te tau toe ha’u ki he falehopo.

Tokanga ki ha me’a ke fakasi’isi’i palopalema vete mali ‘a ia ‘oku kamata mei he’iuniti ‘uluaki e nofo fāmili

Ko e fa’ahinga pē foki eni ia ‘oku ō mai ‘o falehopo, ‘oku ‘ikai ke tau ‘ilo ‘etautolu ‘oku ‘i ai ‘a e ni’ihi ia ‘oku te’eki ai ke ‘asi mai ia ki falehopo. Ka ko e ngaahi me’a eni ‘oku ‘asi mai ko ē ki he loto, kae kehe Sea ‘oku ou tui ko e ‘ohake pē ‘e au ‘a e poini ko eni ko ‘etau kau fakataha he fonua ni koe’uhi ko e faka’ilonga ē ‘o ha sosaieti. Ka ‘i ai ha sosaieti ‘oku ‘asi mai, kamata ke movetevete ‘a e kupu ‘uluaki, fāmili ko e sosaieti ia he ‘ikai ke tu’uloa, pea ko e mahu’inga ia ke fai ha sio fakalukufua ki ai. ‘A ia ko e ki’i fakatātā ia ‘oku ou fakatokanga’i mai heni Sea.

Tokanga ki he tu’unga failelei’i he kau Fakamaau honau fatongia faitu’utu’uni he ngaahi hopo

Ko hono ua, ‘oku fēfē ‘a e tu’u ‘a e Fakamaau’anga? Ko e fehu’i foki ia, ‘oku kei fai ‘e he Fakamaau’anga ‘a hono fatongia ko hono ‘omai ‘a e fakamaau totonu Sea. Ta’u kuo ‘osi pea ko e, ko e ta’u kuo ‘osi na’a ku fakatokanga’i ai pea na’a ku ‘ohake ‘a e poini ko eni, ‘i he līpooti ko ē felāve’i, ko e hā ‘a e lahi ‘o e ngaahi hopo tatau pē ‘a e Fakamaau ‘oku taupotu taha ki lalo ‘i he Fakamaau Polisi, pehē mo e Fakamaau ko eni Lahi, pea pehē mo e Fakamaau Kelekele. Ko e hā ‘a e lahi ‘o e ‘u hopo ‘oku ‘alu ki he Tangi, Tangi foki ‘a e Fakamaau ko ē Polisi ki he Fakamaau Lahi, Tangi leva ‘a e Fakamaau Lahi ki he Fakamaau ‘a ē ko ē ki he *Court of Appeal*, ‘a ia ko ē ko e Tangi.

Ko e līpooti ko ē ta’u kuo ‘osi na’a ne ‘omai ‘a e me’a ko eni, na’e talamai ko e Fakamaau ko ē taupotu taha Fakamaau Polisi, ‘oku ne pehē lahi ‘a hono toe liliu ‘a e ngaahi tu’utu’uni ko ia. Pea na’a ne ‘ai ‘a e fo’i poini ko eni, koe’uhi ko e lahi ko ē ‘a e toe liliu ko ē ‘a e tu’utu’uni, pē ko e *reverse* ko ē ‘a e *decision* ko ē na’a nau fai. ‘Oku ne talamai ‘oku ne fakatokanga’i mai mahu’inga ke fai ha tokanga ki heni koe’uhi ko e *quality* ko ē pē ko e fa’ahinga faitu’utu’uni ko ē ‘oku fai hē te ne uesia ‘a e ma’uma’uluta ko ē mo e ‘omai ko ē ‘o e *justice*, faitotonu.

Ko ‘eku ha’u eni ki he līpooti ko eni ‘o e ta’u kuo ‘osi ‘oku ‘ikai ke toe ‘asi mai ‘a e fo’i poini ko ia, ‘oku ou fakatokanga’i hifo pē ‘e au ‘oku mahino ‘oku kei lahi pē ‘a e ngaahi tu’utu’uni ‘oku lava ‘o toe fakafoki ‘i he Fakamaau ko ē taupotu taha ki lalo pea pehē pē mo e ngaahi Fakamaau ko ē ‘i ‘olunga. Ka ‘oku ‘ikai ke ne toe ‘omai ‘e ia ‘a e poini ko ia, ka ‘oku mafuli leva ‘a e fakatokanga mai ko ē ‘oku ne ‘omai, ‘a ia ‘oku ne pehē mai, ‘a ia ko e me’a ko ē ‘oku ne ‘omai ‘a ‘ene pehē ko ē, ko e holo ko ē ‘a e ...

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā, hā ‘oku ke me’a ai ki ‘olunga.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko ‘eku tali pē ke fai mo ‘osi ka u hoko, ka u ki’i tali atu, Sea.

‘Aisake Eke: Ko ‘eku lisi ‘aku ‘oku lahi Sea koe’uhi ka u ‘oatu kotoa ...

Sea Komiti Kakato: Me’a, me’a ki lalo ‘e Tokoni Palēmia e, he ‘oku te’eki ke ‘osi ‘a e me’a ‘a e Fakafofonga, ka ke toki ma’u.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko ‘eku me’a ke ‘ai pē ke makupusi he ‘oku tau kei tangata.

Sea Komiti Kakato: Mālō me’a ā ki lalo.

‘Aisake Eke: ‘Oku ‘oatu pē ‘e au ‘a e ngaahi poini pea toki tuku atu pē ki he ‘apositolo ki he ‘Eiki Minisitā ke ne toki hanga ‘o toki fakatokalelei’i mai. Ka ‘oku ou fakatokanga’i pē ‘i heni ‘e ha’u ‘a e līpooti ko eni ‘oku ne pehē hangē ‘oku ne pehē ki’i fakafiefiemālie pē ‘a e anga ‘a e, ‘ikai ke ne toe ‘ohake ‘e ia ‘a e poini ko ia, ‘i he Fakamaau Polisi, ka ‘oku ne ‘omai pē ‘a e tu’unga ko ē lahi ‘o e ngaahi hopo ‘i he ngaahi tu’unga hopo kātoa, ‘i he ngaahi Fakamaau’anga kehekehe ‘oku nau lava ko ē ‘o toe fulihi.

Kole pē ‘e lava faka’asi mai ‘i he kaha’u he lipooti fakata’u ngaahi hopo, lahi & faitu’utu’uni kau Fakamaau he ngaahi hopó

Ka na’a ku faka’amu pē au Sea, fakamolemole, kole ki he Minisitā ki he kaha’u ‘omai mu’a ‘a e kau Fakamaau, ‘asi ‘i he Fakamaau ‘oku ‘i ai ’a e fo’i lisi ia ‘i he kau Fakamaau ko ē he Polisi, Fakamaau Polisi ‘oku nau ‘omai ‘a e kau Fakamaau takitaha pea mo ‘enau tu’utu’uni lahi ‘a e fo’i hopo na’a nau fai, pea mo e ngaahi fo’i hopo ko ē na’e ‘ave ko ē ‘o ‘ave ki he Fakamaau Tangi ‘ikai ke ‘i ai ha hopo me’a pehē ia ‘i he Fakamaau Lahi.

‘Oku ‘uhinga ‘a eni Sea koe’uhi ke tau sio angé ko hai ‘a e kau Fakamaau ko ē ‘oku toutou liliu, ko e ‘uhinga ke tau sio pē ki ai, he oku tokoni pē ia Sea ‘i he’etau sio ko ē ki he anga ...

<005>

Taimi: 1045-1050

‘Aisake Eke: ... fakahoko ko ē ‘o e fu’u fatongia mahu’inga ko eni ki he fonua. ‘A ia ko ‘eku lau fakalukufua pē ‘oku mahino ‘oku kei falala pē ‘a e kakai pea mo e ola ko eni ‘i he fakahoko ko ē hotau fatongia, ‘o e Fakamaau’anga ‘i he fonua ni.

Kole ki he kaha’u ke lava ‘omai tu’unga ‘i ai ngāue ki he ngaahi hopo ‘a Tonga ‘o fakahoa mo ha fonua kehe hangē ko Ha’amoá

Ko hono hoko ‘oku vave, *efficiency*, ‘oku fakahoko fatongia taimi totonu pē vave. ‘Oku ou ‘ilo pē na’e toki lave ki ai ’a eFakafofonga ko ē fika 2, ‘o ne pehē ‘io, koe’uhi he ko e me’a ko ē ‘oku ‘omai he līpooti ‘oku ne fakatokanga’i ‘a e lahi ko ē ‘u hopo na’e, ‘a e taimi, pea fa’a ‘ai foki ‘a e ngaahi faka’ilonga ko eni ‘o ngāue’aki ko ē, faka’ilonga taimi tatau eni ia mo e fa’a faka’ilonga ko ē ‘ete ‘alu ko ē ki falemahaki ‘o tali ke te sio fakakū ki he Toketā. ‘A ia ‘oku ‘ai fo’i me’a tatau heni, ‘aonga he lahi ‘ikai ke lava ‘osi hono fo’i hopo.

‘Oku mahino ‘oku ‘i ai ‘a e holo, ka ‘oku ou kole ki he ‘Eiki Minisitā ki he kaha’u, na’a ku faka’amu au ke u sio ke u ma’u mai ‘a Ha’amoá, ke u lava ‘o fakafehoanaki, founa 2, te ke lava ai ‘o tala ‘oku ‘ikai ke sai ‘oku ‘ikai ke kovi. ‘Uluaki, fakafehoanaki pē anga ko ē ‘alu ‘a

e ta'u, pē 'oku 'alu 'a e fika ki 'olunga pē 'oku 'alu ki lalo. Ko hono ua, fakahoa ko ē mo e tama 'oku kei hohoa malie ke ke sio angé pē 'oku fēfē ho'o lele, ke lele ko e hē pē 'oku lele oma ange ia pē 'oku lele kimui pē 'oku mo lele tatau.

'Oku ou kole mu'a ki he kaha'u, 'omai angé ha fo'i fika, mahino pē foki 'oku 200000 'a Ha'amoia ia, 'oku tau 100000, sio hifo au ko Fisi fu'u tokolahi 'a Fisi ia, ka na'a ku sio pē pē 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakafehoanaki tatau, ka koe'uhi ko e *bench marking*. Ka 'oku 'ikai ke ma'u heni ka 'oku ou kole pē ki he kaha'u 'e lava pē 'o tokoni, fakafehoanaki tautolu mo ha fonua pē 'e taha. Koe'uhi ke tau sio ai ...

'Eiki Tokoni Palēmia: Mālō, Sea ka u tali atu 'a e fokotu'u ko eni Sea kae toki hoko atu.

Ko 'eku ki'i kole 'uluaki pē Sea 'oku ou fakamālō ki he fika 2 ko ē 'o Tongatapu, he'ene 'omai ha ki'i lelei he līpooti, ko e 'u vāhenga kehe Sea, hala'ata'atā ha fo'i lelei 'a e kau ngāue ko eni 'oku nau fakahoko ko ē. Kae kehe Sea, fakamālō ai ki he Fakafongia fika 2 'o Tongatapu he'ene fakatokanga'i 'a e ngaahi me'a ko ia, holo 'a e fika 'o e ngaahi fakahoko fatongia, 'oku makatu'unga ia 'Eki Sea, kuo 'i ai 'a e kau ne lava 'o ma'u ha kau Fakamaau Polisi fo'ou, 'a ia ko e toko 3, pea ko e toko 3 ko ia 'oku *qualification* ma'olunga 'aupito. Pea 'oku lava ke nau fakahoko 'a e fatongia vave ange pea 'oku mahu'inga kia kinautolu 'a e 'ikai ke toe me'a.

'ikai lava 'omai ki Fale Alea ola ngāue kau Fakamaau 'i he ngaahi hopo he ko e sino kehe nau taliui ki ai

Ka ko e tali pē ki he me'a ko ē na'e me'a mai 'aki 'e he fika 5 ke 'omai 'a e sivi, 'oku ou kole fakamolemole atu, ko e feitu'u kehe ia 'oku nau sivi 'a e kau Fakamaau 'o 'ikai ko Fale Alea. 'E fai hono fakafehoanaki 'a e fua fatongia 'a e kau Fakamaau 'e he Penolo, 'oku nau fili mo vakai'i 'a e tu'unga ko ē 'oku 'i ai 'a e kau Fakamaau, 'oku ou kole fakamolemole atu, he 'ikai lava ia ke 'omai ki heni koe'uhi ko e *separation of powers* kuo pau ke kehekehe 'a e fatongia 'o e Fale Alea mo e Fakamaau'anga.

Tui Pule'anga vave ange fakahoko kau Fakamaau ngaahi hopo kae kei fiema'u pē ke fakatokolahi

Ka ko e fakahoko ko ē ngaahi fatongia ki he ngaahi hopo 'i he ngaahi 'aho ni 'oku vave ange, kei fiema'u pē ke toe fakatokolahi he 'oku 'i ai 'a e Fakamaau Polisi 'e taha 'oku lolotonga 'i he Fakamaau'anga Lahi ia 'oku Fakamaau Lahi Le'ole'o. Pea 'oku lolotonga fai 'a e fatongia ia na'e tonu ke ngata ki Tisema ta'u kuo 'osi ka koe'uhi ko e lahi 'a e ngaahi fatongia ke fakahoko 'oku kei fakahoko fatongia mo ia 'i he Fakamaau'anga Lahi, kae ke lava 'a e 'u me'a ko ia mo ma'u mai 'etau Tu'i Fakamaau Lahi fo'ou, pea lava leva ke toe hoko atu lelei 'a e ngaahi fatongia.

Lele polokalama ako ma'a e kau faifekau ma'u laiseni faimali ke fakasi'isi'i vete mali

Ko e vete mali Sea, 'oku founga 'oku fai 'i he taimi ni, kuo pau ke sivi 'a e kau Faifekau 'a e fanga ki'i sivi, mo 'ave 'a e ako kia kinautolu, 'a e ngaahi fiema'u ko ē 'oku fiema'u 'e he potungāue ke lava 'o tānaki mai kimu'a ...

<005>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Tokoni Palēmia : .. ke fai ki ai e ngāue ko ia ki hono lesisita mo e fakahinohino mo e 'u founa ngāue ko ia 'oku fai he taimi ní, ko e founa ia 'oku ngāue mai 'aki. Pea fakafo'ou mo e ngaahi laiseni makatu'unga e laiseni 'a e faifekau ke fai malí 'i he'ene lava'i lelei 'a e ngaahi tesi ko ia 'oku tonu ke tuku atu ki ai ke ne fakahoko kimu'a pea toki fakahoko mali.

Ko 'eku toki lave'i foki 'e au Sea ta ko ē 'oku lahi 'aupito 'a e fanga ki'i siasí 'i he fonua ni 'oku nau faí.. 'asi ia 'i he kole ko ē ki he laiseni e kau faifekau ke fai mali. 'Oku 'i ai e fakakaukau pehē ki'i ta'ota'ofi ke ngata pē ā he ngaahi siasi 'e ni'ihi, ka 'oku 'ikai ke lava 'o ta'ota'ofi 'Eiki Sea he 'oku nau tau'atāina ki he'enua lotu mo 'enua tui. Ko ia 'oku pau pē ke toe fai pē ha sio ki he tafa'aki ko iá ka 'oku fai pē mo e 'u ngāue ki ai. Kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku 'ikai ke 'asi 'i he lipooti 'o e ta'u ni, mahino ia kuo fakalaka mei ai 'a e ngāue 'a e Potungāué mei he ta'u kuohilí ki he ta'u ni. Fokotu'u atu Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Tongatapu 5 me'a mai.

'Aisake Eke : Mālō Sea. Mālō 'aupito 'a e me'a. Ko 'etau faka'amú foki tautolu tau lotu pē mo ngāue lahi ke 'oua 'e toe 'i ai ha taha ia 'e toe faihia. Ko 'etau faka'amú foki ia neongo ko māmani eni tau faka'amu 'alu pē taimi mo e holo hifo. Kae kehe, ka ko e kaveinga ia te tau ngāue'i kātoa. Neongo 'oku mahino ko e motua'i angahalá mo e tevoló 'oku 'i heni pē 'ia tautolu 'i he mo'ui, ka 'oku tau faka'amu pē ke faifai pē ha taimi kuo fakasi'isi'i atu 'a e ngaahi me'a ko iá Sea.

Tokanga ke fakatokanga'i fakahoko fatongia lelei Tu'i Fakamaau Lahi kuo 'osi

Sea ko e taha 'a e me'a 'oku ou fakatokanga'i heni, 'a e 'a e faifatongia ko ē 'a e kau Fakamaau pea ko u faka'amu pē ke u faka'ilonga'i 'a e ngāue lelei ko ē 'a e Fakamaau Lahi kuo 'osi.

'Eiki Tokoni Palēmia : Peesi fiha Sea.

'Aisake Eke : Peesi 64 ē ki'i tēpile ko ia. 'Oku 'asi ai ko ē 'a e lahi 'o e ngaahi hopo na'e fai ko ē 'enautolu takitaha. Ka ko e tu'ukimu'a ai 'a e Fakamaau Lahi *Whitten* ko e *case* 'e 644. Sio ki he *efficiency* ko ē mo e mafai ko ē tokotaha, kae mahino foki 'oku ki'i fuoloa. Pea toki fakafehoanaki hifo mo e ni'ihi ko ē mahino foki na'e 'i ai e ni'ihi na'e toki hū fo'ou mai. Ka 'oku ou fakatokanga'i pē 'a e mo e fakamālō 'a e ngāue na'e fai 'e he Fakamaau Lahi kuo 'osi, 'i he fu'u ngāue lahi, sio pē lava pē fiká ia 'o ne talamai, 'a e fu'u ngāue ko ia. 'A ia ko e fo'i *positive* ia 'Eiki Minisitā, 'a e fakatokanga'i ko ē 'a e mafai, pea 'oku tau 'amanaki lelei pē ki he fetongi mái te ne kei hokohoko atu 'a e me'a ko eni, ka ko u faka'amu pē ke fakatokanga'i e me'a ko ia.

Tokanga ki he mafai 'o e Fakamaau'anga ke ne fakahoko lelei hono fatongia

Sea ko e taha e me'a, kei nofo pē foki eni 'i he mafai ko ē 'o e Fakamaau'angá ke ne fakahoko lelei hono fatongia. Ko e taha e me'a na'e 'omai he lipooti kuo 'osi, na'e pehē 'e he Fakamaau Lahi kuo 'osí, *Whitten* ko e 'ofisi ma'ulalo taha ko ē 'i he 'ofisi ko ē kau Fakamaau ko Tonga ni. Pea na'e lave foki ai ko e 'uhingá ke monomono e fale motu'á mo e me'a.

'Eiki Palēmia : Sea pē ko e peesi fiha ia Sea.

'Aisake Eke 'Ikai ko 'eku lave eni ko ē he ta'u kuo 'osi. 'Oku 'ikai ke 'asi me'a ko ia he ta'u ni ..

'Eiki Palēmia : 'A ia ko e peesi fiha ia lipooti ta'u kuo 'osi, he ko e tukuaki'i mamafa eni 'oku fai 'e he Fakafofonga,

'Aisake Eke : Ko ia ko u tukuaki'i mamafa Sea ko u faka'amu ke u 'eke ki he 'Eiki Minisitā ko e ngaahi fu'u 'uha ko eni na'e toki 'osi, he ko e me'a ko ia na'e 'omai, mea'i pē ia 'oku 'i ai 'a e palani ia 'a e Pule'angá ki ha fale ..

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sea fakatonutonu atu Sea.

'Aisake Eke : Ka ko 'eku fehu'i ki he 'Eiki ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sea fakatonutonu Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : 'E Sea ko e tukuaki mamafa eni Sea. 'E lava pē ke 'omai ha fo'i fakanāfala pehē ke 'eke he Fale ni Sea? Mai he *evidence* ke tau sio ki ai. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : 'Ikai, 'ikai ke tali ia. Peesi 64...

Tokanga ke fai ha ngāue ki he tūkunga ngaahi 'Ofisi he Fakamaau'anga

'Aisake Eke : Ko 'eku 'uhinga ki hení ko e fu'u 'uha lalahi ko ē, mou me'a atu pē ki he falehopo ki he tūkunga 'o e 'u 'ofisi ko ē kau Fakamaau'anga. Lahi pehē pē mo e kau polisi ko eni 'i lotokolo. He na'u 'i ai au he'eku ki'i hopo, tō hifo ko ē 'a e fu'u 'uha ko u sio ko ē ki he me'a. Ka ko 'eku 'ofeina 'aku pē 'oku fēfē 'Eiki Minisitā he na'a ku sio na'e 'i ai e silini na'e 'ai ki he *maintenance* pe na'e si'i lava. Koe'uhi ko e ngaahi fo'i 'uha ko eni na'e fai pē 'oku fēfē pē 'oku saoa, pē 'oku to'ito'i pē 'oku sai. Ka na'e 'ohake ia 'e he Fakamaau Lahi. Koe'uhi pē ko e 'ohake pē me'a ko iá ko u tui ko e fo'i me'a ko ia na'e 'omai 'e he Fakamaau Lahi 'a e me'a ko iá, pea mo e lave'i pē 'oku 'i ai e taumu'a mo e fokotu'utu'u ki he kaha'u. Ka na'a ku toe 'ohake kia au ia ko u sio ki he ngaahi fu'u 'uha ko eni. Pee na'e si'i fēfē 'akinautolu he na'a ku sio tonu au ia ai he tō 'a e fu'u 'uha lahi ko u sio ko ē ki he ..

<008>

Taimi: 1055-1100

'Aisake Eke : .. 'ene fu'u tutulu. Sai, 'a ia ko e me'a ia 'e taha ko u faka'amu pē ke 'ohake.

Ka 'oku mahino pē ia 'i he Fakamaau Lahí peesi 71 ko 'ene pehē ko e lahi taha pē ngaahi hopo ia na'e fai ko e peseti 'e 44 felāve'i pē ia pea mo e faito'o konatapu. Pea toki hoko e peseti 'e 28 ko e ngaahi ta'efaitotonú, pea toki mahino ko e peseti 'e 8 felāve'i mo e 'u me'a ki he *sexual* faihia angahalá pea mo e ngaahi peseti 'e 17 ki he felāve'i pea mo e ngaahi maumau ko eni 'i he 'api. Ka 'oku ne fakatokanga'i mai e poini ko eni, 'a e kamata ke kake ki 'olunga. Ne peseti

'e 10 ia he ta'u kimu'á kake peseti 'e 28 'a e ta'efaitotonu. Kae kehe foki ko e 'ulungaanga ai pē eni Sea ē, 'a e ngaahi me'a ko eni. 'A ia 'oku ne fakatokanga'i mai e kaké 'i he me'a ko ia. 'A ia ko u 'ohake pē me'a ko eni hangē ko 'eku laú ko 'etau ngāue fakalūkufua foki. Ke tō ke loloto ki he ngaahi ako 'e 4. Ko e me'a ko eni ke tō ke loloto. Tautolu pē tau fatongia he ngaahi 'apí, tō ke loloto ki he ngaahi akó pea tau feinga pē mo kitautolu koe'uhí kapau 'e kamata ke kake 'a e fika ko eni, koe'uhi foki 'e lahi 'a e faihalá ia mo e ngaahi me'á 'i he kaha'u. Ka 'oku 'omai pē 'i he ngaahi fika ko eni mo e fakatokanga, koe'uhí ko 'etau sio ko ē ki he kaha'ú Sea. 'A ia Sea ko e ngaahi me'a ia 'oku 'ohake.

Ko e me'a lelei foki Sea ko u sio hifo ki heni ki he mafai ngāue ko ē 'a e tafa'aki ko eni e hopó pea mo e sisitemi fakalūkufua ko ē ki he Fakamaau'angá mo e Faitotonu. Ko e taha eni ia 'e 'elia 'oku lahi e 'alu 'etau fānaú 'o ako ai 'a e loea. Ko e fo'i me'a 'e 2, 'oku 'i ai 'a e fu'u fo'i potanga fu'u tokolahi ki he loea tatau pē mo ia ki he toketā tokolahi. Pea 'oku 'ikai ke 'iló pē 'oku fēfē fakakaukau 'a e fānaú, mahalo 'oku nau pehē 'oo 'e lahi e hopó tau ō ki ai ma'u mo 'etau silini lahi. Pea mahalo pea vahe lelei ange ia. Ka ko 'eku sio 'oku mahino 'oku 'i ai 'a e tokolahi heni. 'A ia ko e, 'oku 'i ai 'a e 'amanaki ia 'e 'alu ki he kaha'ú ia 'e tokolahi 'a e tokoni ki hono fakavave'i pea mo hono fakalalakaka. Ka ko 'eku ki'i hoha'a pē 'aku ki ai na'a 'oku pehē 'e he tamaiki te 'alu foki 'o kumi ha ngāue, 'alu pē foki ko 'ete 'alu 'o kumi fakasevāniti mo me'a, ka 'oku 'alu pē ia mo e taimi ke ma'u mo ha ki'i sēniti.

Na'a 'oku fakakaukau mai 'Eiki Sea 'a e me'á nau fakatokanga'i 'enautolu ko e me'a ia ko eni 'e lahi e hopó 'i he kaha'u, ka ko e tafa'aki pē ia 'e 2 'oku ou 'ohake 'i he fakatokanga'i 'i he anga 'etau te u tangata ko ē ki he kaha'u. Lahi 'aupito, ko e 'elia eni ia 'oku manakoa 'i he ta'u ni. Pea 'oku tau faka'amu pē lahi pē mo e ngaahi me'a fakalao ia he ngaahi 'elia kehe pisinisi mo e ngaahi me'a ko ia, ka 'oku fakatokanga'i 'aupito 'a hono tokangaekina 'e he'etau fānaú 'a 'enua te u tangata ko ē ki he kaha'u.

Ko ia Sea ko u fakamālō atu au. Mālō 'Eiki Minisitā fai e ngāue, ko u tui lahi pē ngaahi me'a ke fai ko 'etau ngāue pē foki. Ko e fakahoha'a pē motu'a ni ko 'etau ngāue ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia, ka koe'uhi ko 'etau me'a ia 'oku tau fiefia ai, tau fiefia kotoa ai pē.

Ka ko u faka'amu pē mahalo 'oku ai ha tali mai pē 'e tau mai 'afē 'etau Fakamaau Lahi koe'uhi ko e sio ki he anga e lahi e ngaahi fatongiá mo fakamālō'ia pē foki 'a e 'epoki ko eni. 'Alu hake 'etau kakai teuteu'i 'o ō ma'u 'a e Fakamaau Lahi ki he lakanga ko ia, pea ko u tui ko e me'a lelei ia 'a e teuteu atu hotau kakai. Fakatokanga'i atu 'a Fisi, lahi kotoa nautolu mei kau Fisi pē 'oku nau tangutu mai 'i he ngaahi Fakamaau'anga. Pea ko u tui ko e halanga fo'ou fakafiefia ia, ko u tui 'i he'etau 'alu atu ko eni, te tau lava leva 'o lava pē 'e he kakai e fonua ni. 'I he taimi tatau 'oku 'i ai pē foki hono sai mo hono kovi, ka ko u tui 'oku fai pē hono tokangaekina. Mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai 'Eiki Minisitā mo Tokoni Palēmia ē.

'Eiki Tokoni Palēmia : Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea mo e Hou'eiki Kōmiti Kakato. 'Eiki Sea ko e me'a ko ē ki he Tu'i Fakamaau Lahi fo'ou ko e toe pē ki he pēnoló ko nautolu 'oku 'i ai 'a e mafai ko ia ki hono fakahoko mai 'a e Fakamaau. Ko 'ene mahino mai pē kuo fakahoko mai. Pea ko e Fakamaau'angá 'oku mo'oni 'aupito pē ia Sea, fai pē hono *maintenance* faka..

<008>

Taimi: 1100 – 1105

‘Eiki Tokoni Palēmia: ... Ha taimi koe’uhí ke talitali kuo ‘osi ma’u hangē ko e lau ko ē ‘a e, kia ‘Epalahamé, maau e kekekelé mo e fōnisé mo e fefié toe pe ha ki’i me’a ke langa’aki ha falefō. Maau e kekekelé ia Sea, maau mo e ‘ū ngāue kehekehe, toe pe ke ma’u ha ki’i pa’anga ke fakahoko’aki. Ka ‘oku ‘i ai pe ngaahi ngalingali ‘i he tu’u ko ē taimi ní hono ma’u e fakapa’anga ko ē ki ai ‘Eiki Sea. Ka ko e monomonó ‘oku ‘ikai pe ke tuku ‘oku hoko pe hono feinga’i ke lava pe ‘o ki’i pinepine atu kae fakahoko e ‘ū me’a ko iá ‘i he vave tahá ‘Eiki Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: ‘Eua 11

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ko e

Sea Komiti Kakato: Ko Tongatapu 7 eni e anga e fakahokohokó

Ngaahi hoha’a fekau’aki mo e tu’unga mali veté he fonua ni

Taniela Fusimālohi: Sea ko e me’a ko u fie feinga ke ki’i fakama’ala’ala angé mo fakamaama angé he ko e fika ko eni ‘oku ‘asi he peesi 108 mo e peesi 42, ‘oku fekau’aki ko ē pea mo e vete malí mo e malí. ‘A ia ko e mali ‘e 643, kae vete, ‘ikai, ‘a ia kapau te tau tānaki kātoa e fika ko ē ‘i he peesi 108 ‘a ia ko e mali kātoa ‘e 772 na’e faí pea vete ai ‘a e 319. ‘A ia ko e fika ko ē ‘oku ma’u ai ko e peseti ‘e 41, ‘a ia ko ‘etau *divorce rate* foki ia ē. Ko ‘eku sio ko ē he ngaahi līpooti ko ē kimu’á he lele maí ‘oku hangehangē kiate au ko ‘etau nōmoló pe eni ko e peseti ‘e 41 ‘o e malí ia ‘e vete ia.

Ka ko e me’a ko ē ‘oku ou tokanga ki ai Sea he koe’uhí ko e kimu’a pea ōmai foki ko ē kau misinalé ko e mali fakatongá foki ia na’e

‘Eiki Palēmia: Sea ko e ki’i fakatonutonu pe kātaki, ko e *divorce rate* ko e lahi ia ‘o e mali fakakātoá pea mo e mali ‘oku veté. ‘Oku ‘ikai ko e mali fo’ou pe, ko ‘eku fakatonutónu ia pea kapau na’e toki mali pe ha fo’i mali ia tau pehē ‘e 700 hangē ko ‘ene me’á pea vete ai e 300. ‘Oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ko e fo’i 700 ko iá na’e vete ai e 300. Ko e toko 300 tau pehē ‘i ha fo’i piliote ko e lahi ko ē ‘o e mali fakakātoa. Tau pehē pe ko hai ‘oku nofo mali he taimi ní, ko e fiha ‘oku veté ko e peseti ia ko ē vete meí he fakakātoa ‘o e malí. Ko ia pe Fakafofonga, mālō.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea he ‘ikai ke tau hanga ‘etautolu ‘o ma’u pehe’i ha fika pau ka ko e anga pe ‘etau ... ke fakafuofua he ko e fika ko ē ko u ma’ú ko e 41 ka ko e me’a ko ē ko u ma’u ko e 41. Ka ko e me’a ko ē ko u ‘uhinga ki ai ‘Eiki Palēmiá ko u tui au ‘e ofi holo pe ia he 38 – 42 he fo’i vaha’a ko iá. Ka ko u ‘uhinga au Sea ko u tui ko ‘etau nōmoló pe ē tau sio pe ngali ‘e ‘i ai

‘Eiki Palēmia: Sea ko u kole atu pe au ‘oku mahu’inga e fo’i poini ko ení ke fakapapau’i he ko e ngaahi fika ko ē. Ko e ‘alu pe ko ē ‘etau lekooti ‘o pehē leva ko e peseti ‘e 40 ‘o e mali ‘a Tonga ní ‘e vete. Ke ‘ai fakalelei e fo’i fiká he ko e ‘uhingá ko ‘etau lekooti ko ení ‘oku public. ‘E pick eni ‘e he kakai kotoa pē ‘oku nau fanongo mai pea nau *access* ki he lekooti. Ko u kole pe au ki he Fakafofongá ke ne fakakaukau’i mu’a ‘a e fakatonutonu na’e ‘oatú tau pehē ko e toko 1 mano ‘oku malí. Toko fiha mei ai ‘oku veté, pea a’u mai ki he taimi ní. Te ke ala ma’u leva ai ‘a e *true rate* ‘o e ‘o e veté. Kae ‘ikai ke hangē ko eni ko e fakafika, mali

he ta'u ní 700, vete 300. Ko e 'u vete 300 ia ko iá meí he ngaahi mali ia he ngaahi ta'u kuohilí. 'Oku 'ikai ko e fo'i 700 ko eni he ta'u ní, ko e anga pe 'a e fakama'ala'ala Sea he mahu'inga 'etau lekootí he 'oku *pick* eni ia 'e he ngaahi fonua kehé mo e me'á 'o ala *quote* mai leva ia ki Tongá ni Sea. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea

'Aisake Eke: Ko e ki'i tokoni pe ki he Fika 17, ko e ki'i me'a fakafika pe eni Sea.

Sea Komiti Kakato: ...

'Aisake Eke: Ki he 11, kapau ko e fika ko ē 'a eni pe fika, kapau ko e fika ia tau pehē ko e fo'i ta'u 'e 3, 600 ma'u pe 'a e mali fo'ou pea 300 ma'u pe 'a e veté ia, fo'i fiká ia. 'A ia kapau ko e toe eni ia ke fusi'i e 'avalisí kapau 'e ma'u ha fika. Pea kapau ko eni 'a e hū mai mo e hū atú 'e tonu e fika ko ē. Pea kapau 'e fetō'aki, 'a ia ko e me'a ia ke fao'i ko e fo'i makatu'unga ia 'e lava 'o tonu ai

'Eiki Palēmia: 'A ia ko e 'uhingá leva ia ke tau sio angé Sea hangē ko eni ko e mali eni 'e fiha he taimi ní. Ko e kau vete eni 'e fiha he taimi ní, he 'e lava pe ia hangē ko e me'a ko ē, 'e lava pe ia 'o vete e toko 600 ia, tau pehē na'e mali ia 'i he ta'u 'e 15 kuo 'osí pe ta'u 'e 10 kuo 'osí. 'A ia ko e 'uhingá ia ke 'oua 'e fuu 'ai pehē fiká 'o hangē pe ia ...

<010>

Taimi: 1105 – 1110

'Eiki Palēmia: ... Ko e mali ko eni 'e hangē leva ia ko ho mali pe 'aho ní, peseti 'e 70 te ke vete koe. Ko e 'ai pe ko e 'uhingá ke fakatokanga'i 'a e *sensitive* ko ē 'o e fika 'oku tau ngāue'akí Sea. Mālō.

Tevita Puloka: Sea ko e fehu'i pe

Taniela Fusimālohi: Mālō ko e me'a ko eni ko u 'uhinga au ia ki ai Sea

Sea Komiti Kakato: 'E 'Eua 11

Taniela Fusimālohi: Ko e 'avalisi foki

Sea Komiti Kakato: Ko e ki'i fehu'i 'a Tongatapu 1, tali pe 'e he Feitu'una

Taniela Fusimālohi: Kia hai, kiate aú

Sea Komiti Kakato: Tali pe 'e he Feitu'u na

Tevita Puloka: 'Ikai ko e fehu'i ko u toe feinga ke fakamahino he me'a ko ē ne me'a mai ai e 'Eiki Palēmiá kae hangē ko e me'a na'e, peseti 'e 40 ko eni 'a 'Eua 11 mo e me'a ko ē na'e toe 'ohake 'e Tongatapu 5. He 'oku mahino foki ko e malí ia he na'e kamata a'u foki 'a e fakamalanga 'a 'Eua 11 ki he kau mininale he'enau ha'ú.

Taniela Fusimālohi: Ko ia

Tevita Puloka: ‘A ia ko u tui foki ko nautolu foki Sea na’a nau ō mai ko ē ‘o ‘ai ko ē ke fai e malí. ‘A ia meí he tokolahi ko ē talu meí he kau pe na’e mei a’u pe ki ai mahalo e malanga ‘a ‘Eua 11. ‘E lau leva e fika ‘etau malí meí he kau misinalé, pe ko e fo’i mali ‘e fiha’o a’u mai ko eni ki he ta’u ko ení. Pea toki to’o leva ‘o faka’avalisi ki ai ‘a e fo’i toko 300 ‘o fakafai ai e fakapesetí. Hangehangē ko ia ko u sio pe ‘aku ia he na’e kamata a’u ki he me’á, ki he ōmai mai ko ē ‘a e kau misinale ka e fai ā e malí. Ko ia ‘Eua 11 ē

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea

Tevita Puloka: ‘I ho’o lau ki he kau misinalé ē

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga

Taniela Fusimālohi: Te u a’u atu ki aí koe’uhí Sea

Sea Komiti Kakato: Ke ke koia tapu pe mo e Feitu’u na, ‘oua ‘e ko iá he ko e fu’u me’a ia ‘aneafi atu. Ko e mali eni ia he 2022 mo e 2023.

Taniela Fusimālohi: Sea ke u ‘oatu pe ‘eku poiní mu’a

‘Eiki tokoni Palēmia: Ki’i tokoni atu Sea

Taniela Fusimālohi: ‘Oku fu’u lahi ‘a e ‘ai tokoní kae tuku ke ‘oatu e poiní ke a’u ke mou sio ki he me’a ko ē ko u ‘uhinga ki ai

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko ‘eku tokoni pe eni ke mahino ai e fiká

Taniela Fusimālohi: Ko e nōmolo kapau te u pehē ko e nōmoló eni

Sea Komiti Kakato: Ke tali e tokoni e Tokoni Palēmia

Taniela Fusimālohi: Tuku ke u ki’i hoko atu mu’a kae toki tokoni mai. ‘A ia ko e nōmoló ia

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko ‘eku fakatonutonu atú Sea

Sea Komiti Kakato: ‘O ko e fakatonutonu

‘Eiki Tokoni Palēmia: ‘Io ki he lau ko eni e fiká

Sea Komiti Kakato: Ki’i me’a hifo ange ‘Eua 11

‘Eiki Tokoni Palēmia: ‘Oku ‘i ai e me’a ia ‘oku ‘iloa faka-Falehopo, ko e ki’i *valid* ta’u 7, ko e 7 year each. Ko ‘ene hao pe mei ai e malí ‘oku hao, ko ‘ene a’u pe ki aí ‘oku lahi taha ai e vete. ‘A ia he ‘ikai ke lava ke tau pehē tautolu ia ko e vete kotoa ko eni ko e ta’u ni pe, ‘ikai, ngaahi ta’u ia kimu’a ‘oku kau kātoa mai ai, faka’avalisi e fika ko iá. Ko e me’a ko iá, ko e vete ‘ikai ke pehē hifo pe pea hoko leva. Kuo pau ke māvae ta’u ‘e 2 pea toki lava ‘o fai ha vete, he ‘ikai ke felotoi pe ‘aho ni pea vete ‘apongipongi, ‘ikai.

‘A ia ko e ‘u fika ‘e kehekehe ‘Eiki Sea, ko u kole atu tuku ā ‘etau lau ki he veté mo e toe faka’ai’ai e kakaí ke nau vete. Tau ‘ai aa ha me’a ‘e taha ‘oku fakapotopoto angé. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea ka u a'u atu ki he poini ko ē ko u feinga ke u a'u ki aí. Ko e fika 'avalisi eni ko 'eku talanoa ko ē ki he kau misinalé na'a nau toki ō mai nautolu 'o liliu ke ui ko e mali he koe'uhí ko e fakalao ko ē 'a e malí kuo pau ke fai ia 'e ha faifekau. Ko 'etau mali fakatongá 'atautolu na'e ui ia ko e nonofo. 'Oku hā pe he 'etau hisitōliá, ko u tui ko e fuofua mali he 'etau hā 'etau fanangá mo e hisitōliá ko e nonofo ko ē 'a Pekalō. 'A ia ko e tō e hongē, fekau 'e he ongo mātu'á hona 'ofefine, 'alu kia Pekalō. Nofō ai pe mo Pekalō pea ko e 'osi ko ē 'a e hongé, 'ikai foki ke toe fiekaia e fāmilí, hiki e fefine ia ki ha taha kehe, pea ko e mali fakatongá ia Sea.

Ka ko e me'a eni ko u 'uhinga ki aí 'oku ou tui 'oku 'i hotau totó pe 'o tautolu kei toe pe ai 'a e mali fakatonga ko ē. He ko 'etau ma'u pe 'etautolu e faingamālie ke tau fakatonga, 'oku fakatonga tautolu. Ka ko e taimi ko ē na'e talamai ai 'e he kau misinalé, tuku ia he ko e nonofo kovi. Tala ia 'enautolu ko e ma'u mei Fisi.

'Eiki Palēmia: Sai pe ia Sea he 'oku 'ikai kau ia he vete 'i falehopó, mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mou sio ki he 'etau mālualoí ko e 'uhingá ko e fika ko eni ko e *indicator* eni pe 'oku sai fēfē 'etau lotú, tau ō ki he faifekau 'o palōmesi ki ai, te u tauhi koe ki ho mate, mo'ui lelei mo mahamahaki. Peseti 'e 40 eni nau 'i lalo nautolu.

Māteni Tapueluelu: Fakamolemole mu'a kau kole ki hoku kaungā Fakafofongá. Ko e 'uhingá ko 'etau taimí na'a lava ke me'a mai 'a 7 Sea 'oku lele mai e malí, holo e malí ki he nonofó, 'alu mei ai kia Pekalō holo meí a Pekalō ki hotau totó, ko e taumu'a eni ki he hā Sea. 'Oku 'i ai e ngahi *data* 'oku mau tali atu ke mau malanga ai kātaki.

Sea Komiti Kakato: 'Oku mo'oni 'aupito, 'aupito e

Māteni Tapueluelu: Mālō Sea

Sea Komiti Kakato: Tokoni 'a e Feitu'una

Taniela Fusimālohi: Ka u hoko atu ki he poini hokó Sea

Sea Komiti Kakato: 'Osi pe ho'o taimí 'au 'ia Pekalō 'ata'atā pe, 'ikai pe ke toe 'i ai ha'o taimi 'ou. Kae ki'i 'oange ke ki'i malanga ha taha, 'osi ko iá pea toe foki atu ē

Taniela Fusimālohi: 'Io, Sea ko e 'ai pe ne 'ai ke u kamata atu 'i he ...

<010>

Taimi: 1110-1115

Taniela Fusimālohi: ... he peesi 29 'i he 'ū konivesio 'oku tokanga'i 'e he *ministry* ko eni he 'oku mahu'inga.

Sea Komiti Kakato: Pe 'i nofo 'i he me'a ko iá.

Taniela Fusimālohi: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: 'Oua te ke toe talanoa 'ia Pekalō pea mo ...

Taniela Fusimālohi: [Tu'utu'uni 'a e Sea Komiti Kakato ki he Fakafofonga ke fakafoki 'ene me'a] Sea ka ko e peesi 29 ...

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ki'i fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato: 'Oua 'e ngaue'aki e lea ko ia, 'a e me'a ko iá.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ki'i fakatonutonu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Fakatonutonu atú 'a e lea ko iá Sea, ta'etaau ia. Ko e fonua eni na'e fa'u he lotu! Ko e me'a ko ē 'a 11 'oku kovi e lotú ko e 'uhinga ko e hā, Sea 'oku ta'etaau ka 'oku 'ai ke fakatonutonu. 'Ai pea ke me'a mai ki ai ke tuku e 'ai noa'íá.

Sea Komiti Kakato: Ko ia 'Eiki Minisitā. Kamata eni ke u fakahoko ange ki ai ke ne fakafoki e me'a ko iá 'oku 'ikai ke sai 'a e me'a 'oku ne me'a 'akí 'oku 'ikai ke sai 'etau, '[sic]. 'I he'ene faka'uhinga mo 'ene ta, me'a hisitōlia 'a eni ko ē 'oku mole ai pē hono taimí 'ona 'o 'ikai ke toe 'i ai ha'ano faingamālie.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Sai pe fakafoki mai pē 'eku fakahoha'a ko iá fakamolemole atu. Ka u foki mai ki he 29 he koe'uhí ko e me'a ia 'oku mahu'inga ke u 'eke ki he Minisitā 'oku hā heni 'a 'etau lipooti he 'osi e ta'u 'e fā kotoa pē ki he Kosilió 'a e Totonu 'a e Tangatá 'a e Pule'anga Fakatahataha. Na'a nau toki me'a atu 'o fai e lipooti 'i he ta'u 2023 'o fekau'aki mo e ngāue 'oku fai ki he totonu 'a e tangatá.

Pea ko e komiti tatau 'oku ngāue ki he konivesio 'e fā lalahi. 'Uluaki e konivesio ko e fakangata e ngaahi faikehekehe fakamatakali, Konivesio ki he Ngaahi Totonu 'a e Fānaú pea ko e me'a ia 'oku ou faka'amu ke u 'eke, ko e hā e ngāue kuo fai ki he totonu 'a e fānaú. 'Oku 'i ai pea mo e Konivesio ki he Fakangata 'a e Ngaahi Fakamo'ulaloa'i kotoa 'a Fafiné. Ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai he ko e *footnote* ko ē he peesi 30 'oku hangē 'oku tau fakapāpākū he fai mo 'ái. 'Oku tau ngata pē he *accession* 'a ia ko e o pē 'o fanongo.

'Oku te'eki ke tau a'u tautolu ki he *ratification* mo e *sign*, fakamo'oni ke ngali 'oku tau, he 'oku tau o he ta'u kotoa ki he fakatahá, ke ngali 'oku 'i ai 'etau *commitment*. He 'oku hangē 'oku tau nofonofu pē hotau ki'i 'atakaí 'o ilifia na'a tau ala ki he ngaahi me'a fakamāmani lahi ko eni pea mole ai ha ngaahi me'a. Ka ko e ta'au ia 'a taimí Sea ke tau 'unu ki ai. Ko e o atu ko ē ngaahi fakataha fakamāmani lahi 'oku sio mai e ngaahi fonuá pe ko e hā e me'a 'a Tonga 'oku fai ki he ngaahi kovesio lalahi ko 'ení. Fānaú mo e kakai fefiné he ko e me'a na'a ku malanga ki ai 'aneafi 'oku mo'oni ia 'oku ne tukuhifo ia e ngeia ...

'Eiki Minisitā Fonua: Fakatonutonu Sea.

Taniela Fusimālohi: 'A fafiné mo e ngeia 'a e fānaú.

'Eiki Minisitā Fonua: Ki'i fakatonutonu.

Taniela Fusimālohi: Ka ‘oku ou kole ki he Minisitā ke ne fakama’ala’ala mai ko e hā ‘a e kakano ‘o e lipooti ko eni na’e faí.

'Eiki Minisitā Fonua: Fakatonutonu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

Taniela Fusimālohi: Pea mo e ngāue ‘oku fai ki he ngaahi konivesio.

'Eiki Minisitā Fonua: Fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu Fakafofonga fakamolemole.

'Eiki Minisitā Fonua: Fakatonutonu e Fakafofongá he konivesio. ‘Oku tau’atāina pē ngaahi fonua mēmipa ‘o e Pule’anga fakatahatahá pe te nau fakamo’oni pe ‘ikai fakamo’oni, ‘oku ‘ikai ke uesia ai ha fonua mēmipa. Mālō.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko e ...

Sea Komiti Kakato: Tokoni Palēmia.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko e *CRC* 'Eiki Sea pe ko e totonu ko ē ‘a e fānaú ‘oku, he ‘ikai ke ui ia ko e totonu ‘a e fānaú koe’uhí ‘oku fu’u fefeka ‘a e hingoa ia ko iá ki he mātu’á. ‘Oku ‘i ai hono hingoa ka ‘oku ‘ikai ke u manatu’i he taimi ni, ‘oku ngaue’aki ‘e he kau ngāue ko iá ‘o fakataha mo e *SPC*. ‘Oku ‘i ai mo e komiti mo e tokotaha ‘oku ‘i Tongá ni ‘oku nau ngāue fakataha ki he totonu ko ē ‘a e fānaú.

‘I he hisitōlia e fonuá ni 'Eiki Sea, tu’o taha pē hono ngaue’aki ‘i he Fakamaau’angá ‘a e totonu ko ē ‘a e fānaú ka ko e taimi eni ia ‘oku te’eki ai ke *ratify* ‘e Tonga ni ‘a e konivesio ko ení, na’e fakahoko ia ‘e he motu’á ni. Pea na’e hao ‘a e hopo ko iá koe’uhí ko e totonu ko ia ‘a e fānaú he koe’uhí na’e tali pe ia ‘e he Tu’i Fakamaau Lahi ‘o e taimi ko iá ko *Ward* ke ngaue’aki he koe’uhí ko e mēmipa Tonga ni ‘i he Pule’anga Fakatahatahá. Pea ‘oku fai e ngāue ia 'Eiki Sea ‘oku lolotonga fakahoko pe ia. Pea ko e lipooti ko ē ‘a e *UPR human rights* ‘oku fai mo e lipooti ko iá ‘o fakata’u fā pea na’e ‘ave ia ...

<002>

Taimi: 1115-1120

'Eiki Tokoni Palēmia: ... ta’u kuo ‘osi ‘a e fo’i ta’u ‘e 4 fakamuimui, koe’uhi na’e toloi mai na’e ‘i ai ‘a e taimi na’e tonu ke ‘ave ai ka na’e toloi mai koe’uhi ko e KOVITI, pea na’e tali pē ia mei he *United Nations*. Pea ‘oku ‘osi fakakakato mo e ngaahi fatongia ko ia ‘Eiki Sea.

Ko e ngaahi Konivesio kehe ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai pē kau ngāue ‘oku kau mai ki ai ‘a e ngaahi potungāue kātoa, ki he ngaahi tafa’aki ko ia, pea ‘oku ou kole pē ki he Minisitā ki Muli, ke ne tokoni mai ‘i he tafa’aki ko ia ‘a e ngaahi Konivesio ko eni Sea. Ka ‘oku fai pē ‘u ngāue ia ‘a e Pule’anga ki ai, mālō Sea.

Lord Nuku: Sea tali mu’a ke u ki’i fehu’i pē ki he ‘Eiki Minisitā. Ko ‘eku ki’i fehu’i pē ‘e ...

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Nōpele ‘Eua.

Fehu’ia e Konivesio ke Fakangata Fakamo’ulalao’i Kakai Fefine (CEDAW)

Lord Nuku: ... ‘Eiki Sea ki he me’a ko eni ko ē na’e me’a mai ki ai, ‘oku ki’i faingata’a kiate au ke u hanga ‘o mahino’i ‘a e Konivesio ki hono Fakangata ‘a e Ngaahi Fakamo’ulalao’i kotoa ‘a fafine. Toe ki’i fakamaama mai angé ‘a e ngaahi fakamo’ulalao’i, kotoa ‘a fafine, he ‘oku ou tui kapau ‘oku ‘ikai ke mahino ia ‘oku ‘ikai ke fu’u mahino’i ka koe’uhi ‘oku tonu ke toe mahino ange ki he kakai ‘o e fonua Sea, ‘a e fo’i me’a ko ē fekau’aki mo e *CEDAW*.

Te’eki ke tali kakato kakato ‘e Tonga CEDAW

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ki’i tokoni atu pē ki he fehu’i ‘a e Hou’eiki ‘o ‘Eua. Ko e *CEDAW* foki ko e, ‘oku ‘i he malumalu ia ‘o e kakai fefine, pea ko e potungāue ‘o e kakai fefine ‘oku ‘i he malumalu ‘o e motu’a ni. Ko e *CEDAW* ia ‘oku te’eki ai ke tali kakato eni ia ka ‘oku fai pē ngaahi ngāue ia ‘a e fonua ni fekau’aki pea mo e *convention* ko ia ‘o e kakai fefine fakalukufua. Ka ko e lao ko ia ko ē fekau’aki pea mo e *CEDAW* ‘a ia ko hono fakapapālangi ia ‘o e, ko hono faka-Tonga pē ‘oku ‘oatu, ko e fakangata ‘o e ngaahi fakamo’ulalao’i ‘o e kakai fefine.

‘A ia ko e totonu foki eni ‘oku ‘omai ki he kakai fefine pea ko e toe hulu ange ‘i he ngaahi tafa’aki ko eni ‘o ‘ikai ke ngata pē ai, kae pehē foki ki he kakai ko ia ko ē ‘oku nau loto ke nau hoko ‘o fefine mo ha kakai ‘oku nau hoko ‘o tangata. Pea ‘i he’ene pehē ‘oku uesia ai ‘a e ngaahi tafa’aki ko ia.

Ka ko e fakalukufua pē ko e tauhi ‘o e kakai fefine ‘o hangē ko ia ko e lao na’e ‘ohake ki he fāmili, hono tauhi ko ia ‘o e fāmili he taimi ko ē ‘oku fa’a tā ai ko ē kinautolu, pea malu’i, pea fai ‘a e māvae, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi tafa’aki pehē ‘oku ‘omai ‘e he Pule’anga pea ‘oku fakamalumalu ia ‘i he ‘Eiki Minisitā *Justice*. ‘A ia ko hono ‘uhinga ia ‘oku ‘omai ai ko ē ‘a e kupu’i lao ko eni, he ‘oku ‘i ai ‘a e Lao fekau’aki mo hono Malu’i ‘o e Fāmili ‘oku ‘i he malumalu ko ia ‘o e Potungāue ko ē *Justice*. Ka ko e kakai fefine ‘oku ‘i ai ‘a e konga ‘oku ‘i he malumalu ko ia ‘o e motu’a ko eni. Ko ‘eku ki’i tokoni atu pē ia Sea mālō.

Lord Nuku: Sea, ko e me’a ko ē ‘oku ki’i hoha’a ki ai ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea, koe’uhi ko e fo’i kupu eni ‘e 1, 2, 3, 4, 5. Ko e Konivesio ki hono fakangata ‘o e ngaahi fakafaikehekehe’i fakamatakali ‘a ia ‘oku mahino ia hangē ia ko e lau lanu. Konivesio ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fanau, mahino pē mo ia, totonu, ko e Konivesio ki he Ngaahi Totonu ‘a kinautolu ‘oku ‘i honau ngaahi faingata’a’ia, ‘oku ‘ikai ke fu’u mahino ki he motu’a ni pē ko e hā ‘a e ngaahi faingata’a’ia ko ia. Pea ko e Konivesio ki he Pule’anga Fakatahataha ‘i hono Fakafepaki’i ‘o e Fakamamahi, ka ko e me’a ko ē ‘oku fihi ko ē kiate au ‘Eiki Sea, Konivesio ki hono fakangata ‘a hono fakamo’ulalao’i ‘o e kakai fefine. ‘Oku ‘ikai ke fu’u mahino kiate au pē ko e hā ‘a e fakangata ko ia. Ko e hā ‘a e me’a ‘oku fakangata, ko e me’a ia ko ē ‘oku ou kole ko ē ke fakamahino’i mai, ‘oku ‘ikai ke, he ‘oku, he ko ‘ene hangē ko ‘etau tu’u ko ē ‘i Tonga ni ‘aneafi kapau te tau fehu’i ‘anenai na’e ngali fakahua, ‘a e lau ko ē ki he mali.

Sea, ko e mali faka-Kalisitiane ‘oku mali pē ‘e taha. Ko e mali faka-Mosilemi ‘oku fai ia ‘i Tonga ni he taimi ni, ‘oku mali tu’o 3 ia mo e kakai pē ‘e toko 3 ‘i he taimi tatau. Ka ko e ‘uhinga he ‘oku hangē ke ‘uhi ke fakamahino’i angé pē ko e ha ‘a e fakamo’ulalao’i ‘e Tonga ni ‘a e kakai fefine ki hono fakangata ‘a e ngaahi fakamo’ulalao’i ko ia koe’uhi ke me’a ki ai ...

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Tokoni Palēmia mo Minisitā Lao: Sea, tapu mo e Feitu'u na ...

<005>

Taimi: 1120-1125

Lord Nuku : .. koe'uhi ke me'a ki ai e Feitu'ú na, 'Ikai ke ngata 'i Fale ni ka ki he kakai 'o e fonuá Sea.

Fakahā Pule'anga 'ikai kau 'a Tonga ki he Konivesio CEDAW

'Eiki Tokoni Palēmia : Ko e konivēsio ko ení fakamāmani lahi 'oku 'ikai ke kau ai 'a Tonga ni ia. Ko 'ene tu'u he taimi ní kapau 'e fiema'u ha ngāue, 'oku vahe tatau pē 'a e fefiné mo e tangatá 'i he fonua ni, 'oku 'ikai ke tau lava 'etau..'ikai ke tau fakafaikehekehe'i kitautolu. 'Oku 'i ai 'u me'a 'i he konivēsio ko ení 'oku tau fakahoko atu 'oku 'ikai ke tau kaunga ia kia kitautolu. 'Oku tau, 'oku 'i ai 'etau 'u me'a 'atautolu. Ko e mali 3 Sea, 'oku kei tapu ia 'i hotau fonua ni 'ai pē 'ete fo'i tahá pea fai'aki ia. Tuku e 3 ia ko e fu'u me'a kehe ia.

Lord Nuku : Sea ko e 'uhinga 'eku 'oatu ko ē 3 ..

Lord Fakafanua : Sea kole atu pē ki he Fakafofonga kapau 'oku tali...

Sea Kōmiti Kakato : 'Eiki Nōpele Fika 2 'o Ha'apai. Ko e hā 'Eiki Nōpele 'Eua.

Lord Nuku : 'I he faka-Mosilemi 'oku ngofua ia, mali 'e 1, 2, 3, hoko ia 'i Tonga ni. Ka ko 'eku 'uhingá ko e hā 'a e ngāue ko ē 'oku fai ki ai, ko u tui Sea 'oku ke mea'i pē.

Sea Kōmiti Kakato : 'Oku 'ikai ke u lave'i 'e..

Lord Nuku : 'Io kātaki kātaki fakamolemole ko u pehē 'e au .. ka ko 'eku tui ko e 'uhinga ia 'eku fehu'i ...

Sea Kōmiti Kakato : Na'e tonu ke ke 'eke ange kia Fika 7 'oku ne mea'i e me'a lahi taha.

Lord Nuku : Kae toki tokoni mai 'a Fika 7 ka ko e 'uhinga ia 'eku tokanga ki ai, ke mahu'inga mālie. He ko eni kuo me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā 'oku 'ikai ke tau kau tautolu ia ki he me'a ko ia. Ka ko 'ene tohi'i mai ko ē ko ē 'i he lipooti 'oku tonu ke fakama'ala'ala 'aupito 'aupito ke mahino ki he kakai e fonuá 'Eiki Sea. Pē ko e hā 'a e fa'ahinga palopalema 'oku fai 'i Tonga ni, 'oku tohi mai ai konivēsio ki he hono fakangata 'o e ngaahi fakamo'ulaloa'i. Ko e fo'i me'a pē ia 'oku fai ki ai e tokangá Sea.

Sea Kōmiti Kakato : 'Eiki Nōpele Ha'apai.

Te'eki ke fakamo'oni Tonga ki he Konivesio CEDAW

Lord Fakafanua : 'Io Sea, tapu pē ki he Feitu'ú na mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Ko 'eku tokoni pē 'aku ia ki he 'Eiki Minisitā Laó pea mo e feme'a'aki ko eni 'a e 'Eiki Nōpele 'Eua. Kapau 'e hanga 'e he Kalaké 'o tukuhifo ki he peesi ki lalo ki he *footnote* ke 'asi mahino. Ko e tali ko ē ki he me'a ko ē ki he CEDAW hangē pē ko e me'a ko eni 'a e 'Eiki Minisitā. Fika 8 te'eki ke fakamo'oni tukupā ki ai 'a Tonga. 'A ia ko hono fakalea 'e tahá, 'oku hā heni 'oku 'i ai e tokanga 'a e Potungāué ki ai, ka 'oku te'eki fakamo'oni 'a Tonga

ia ki ai. Kae hangē ko e ngaahi laka fakahāhā, tokolahi ia ‘oku ‘ikai ke nau tui nautolu ki he konivēsio ko ia. ‘A ia ko e fo’i talí pē ia Sea. Te’eki ke tau fakamo’oni tautolu ki ai. Ko e me’a ki hono fakahā mai he lipootí ‘oku tatau pē ‘ene ‘así mo ‘ene ta’e’así te’eki ke fakamo’oni ‘a Tonga ia ki ai. Ka ko u tui hangē ko e fakahāhā ko eni e kakaí ‘ikai ke nau tali ia ‘enautolu.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

Lord Nuku : Sea, ka na’a ku ‘uhinga pē au ia ke fakama’ala’ala mai ‘a e fo’i kupu ko ia ‘oku tohi’i mai he lipootí Sea. Ko e me’a pē ia na’e fai ki ai e tokanga. He ‘oku tohi’i mai he lipootí Sea, pea kapau ‘oku pehē pē fe’unga pē ē pea ko e ngata’angá ia.

Sea Kōmiti Kakato : ‘A ia ko e me’a ko ia ‘oku tokanga ki ai e ‘Eiki Nōpelé ko e fo’i lea ko ē ko e fakamo’ulaloa’i ‘o e kakaí fefine.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Io ki’i me’a mai ange ‘Eiki Minisitā ki he Takimamata fakamolemole.

‘Eiki Minisitā Takimamata : Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Kōmiti Kakatō pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. Ko e fakamo’ulaloa’i, ko e lea faka-pālangi ko e *discrimination* ‘a ia ko hono fakafaikehekehe’i ‘a e ngaahi monū ‘oku ma’u ‘e he Hou’eiki tangatá mo e kakaí fefine. Pea ‘oku ‘osi mahino pē ‘a e ngāue ia ko eni na’e fakahoko ko ē ki he Konivēsio ko eni ‘a e *CEDAW*, pea na’e ‘osi fai pē ‘a e ngāué pea na’e ‘i ai pē ‘a e *reservation*. ‘A ia na’e ‘osi mahino pē ‘a e kongā ia ‘a e konivēsio na’e pehē pē ‘e Tonga ia ‘e ‘ikai ke nau tui nautolu ia mo muimui ki ai. Ka ko e kongā ko ē ‘e tahá ‘oku tau fakamo’oni ki he ‘u konivēsio ‘a ia ko e fo’i kongā ia ‘e taha. Kae ‘ikai ke lava ke hoko e konivēsio ia ‘o ngāue ‘i Tonga ni, ‘o kapau ‘e ‘ikai ke liliu ‘a e ‘u lao. Kuo pau ke *domesticate* ‘a e konivesio ‘i Tonga ni, pea hangē ko ē ko e ‘u tui kehe...

<008>

Taimi: 1125 – 1130

‘Eiki Minisitā Ki Muli: ... ‘E kehe mo e mali 3 mo e me’a, ‘a eni ko ē na’e me’a ki ai ‘a e Tokoni Palēmiá. ‘O kapau ‘oku tapu ia he lao ko ē ‘i Tonga ní he ‘ikai pe ke lava ia ke fakahoko ia ‘i Tongá ni kae ‘oua kuo fai ha liliu ‘i he lao ko eni ‘a Tonga ní. ‘A ia ko e lipooti ko eni ki he *UPR* ‘i he ta’u kuo ‘osí na’á ku taki ‘a e lipooti ko iá pea nau hanga ‘omai ‘a e *recommendation* lahi pea tali pe ‘e Tonga e *recommendation* ‘e tolungofulu ke nau muimui’i he ta’u ‘e 4 ko eni ka hoko maí. ‘Oku lolotonga fakahoko e ngāue ko iá

Taniela Fusimālohi: Sea ‘e lava pe ‘o fai ha ki’i fehu’i ki he Minisitā lolotonga ‘ene me’á he ‘oku ‘iai e fo’i poini ai ke ne ki’i fakamahino mai angé. Ko u pehē ko e taimi ko ē ‘oku tau ō ai ko ē ‘o fakamo’oní mo *ratify* ko e toki mahino ia ‘oku ‘i ai ‘etau *commitment* ke liliu ‘etau laó.

Ka ‘oku ‘ikai ke fai ia he taimi ko ē ‘oku tau *accede* ai pe ‘oku tau pehē ai ko ē ke tau ō ‘o fanongo pe ‘i he ngaahi me’á. Ka ‘oku hangē kiate au ko e fo’i me’á ia ko e *ratification* ka tau *sign* pea ‘oku tala ia ki he *UN* ‘oku ‘i ai ‘etau *commitment* ‘atautolu ta’eue’ia ke liliu ‘etau lao kotoa pe ‘okú ne fakafihia’i ‘a e konivēsio. Ke ke ki’i fakama’ala’ala mai angé he ‘oku hangē ‘oku ki’i ongo hala pe ki he motu’á ni pe ‘oku tonu pe ena ia

‘Eiki Minisitā ki Muli: ‘A ia ko e *accede* ia ‘oku fakamo’oni pe ia. ‘Oku pau ke fakamo’oni pea toki sitepu ko ē hoko maí ke fakahoko e *ratification* pea ‘oku toe fai pe mo e fakamo’oni ‘i ai. Pea toki ngāue leva ‘a e fonuá ia pe ‘oku, ke *align* ‘a e ngaahi lao ko ē fakalotofonuá ki he ‘ū *commitments* ko eni pe ko e ngaahi tukupa ko eni ne toki fakahokó ke lava ke ngāue ‘a e me’a ko iá ‘i Tongá ni. Ka ‘oku

‘Eiki Palēmia: Fie tokoni pe Sea ki he fehu’í Sea, ‘a ia ko e ‘uhingá ia, tatau pe pe ne tau ‘osi *ratify* pe ‘ikai ‘e ‘eke mai ia ‘enautolu. ‘A ia ka ‘oku hangē ko e me’a ko ē ‘a e Fakafofonga mei Ha’apaí, Nōpelé.’Oku te’eki ke a’u tautolu ia tu’unga ko iá ka ko e me’a ‘a e UN ‘oku fai ‘i he ‘ū fakataha ko ení. Ko ‘enau ‘eke mai ko e hā ho’omou me’a ‘oku fai ki he fo’i konivesio ko ení ‘oku te’eki ke mou tali ai. ‘A ia pau pe ke nau ‘eke nautolu ‘ikai ko e ‘uhinga ‘etau talí pea ‘oku te’eki ai ke tau fakamo’oni ke n au ta’e’eke mai ai. ‘A ia ko e ‘uhinga ia ko ē pehē ‘oku kei fai pe ngāue ki ai he ‘oku ‘omai pe ‘enau fehu’i ia ‘anautolu lolotonga e. Pea ‘oku mo’oni pe Fakafofonga ia ‘a ia ko e *process* ia ko e *once* ‘oku tau *ratify* ‘a ha fo’i konivesio te tau liliu leva ‘etau ‘ū laó hangē ko e me’a na’e me’a ki ai Minisitā ki Muli. Ko e ‘uhinga ke talangofua ki he fo’i konivesio ko ia ka ‘oku te’eki ke tau a’u tautolu ki he tu’unga ko iá tautautefito ki he CEDAW.

Ko e ‘ū me’a kehekehé ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi ngāue foki ia ‘oku tau ‘osi fai ai. Ka ko e me’a ko eni ki he CEDAW, me’a na’e tokanga ki ai e Fakafofongá. ‘E toki hoko ia ‘o kapau ‘e tali ā pea hangē ko e me’a ‘a Ha’apaí ‘oku te’eki ai ke tau a’u ki he tu’unga ko iá. Ka ko e fakama’ala’ala pe foki ia hangē ko e me’a ‘a e Minisitā ka tau a’u ki ai pau pe ke *domesticate* ‘ete *localise* ‘a e laó ke *inline* mo e konivesio ko iá, mālō Sea

Taniela Fusimālohi: Ko e ‘uhinga foki ‘eku fehu’í Sea he ‘oku hangē ‘oku *confusing* e *situation*, tau *exceed* pea pehē ke tau liliu e ngaahi laó. Ka ‘oku ‘ikai ke sio ha taha ia ki he liliú. Pea pehē tau *ratify* he ko e *ratification* pau ‘aupito ia ke ke liliu ‘a e *domesticate* ne lave mai ki ai ‘a e. Ka ko e me’a ko ē ‘oku ou tokanga ki ai ko ē kuo tau ‘osi *accession* ki he, tukukehe e CEDAW koe’uhí ko ‘ene ki’i me’a angé. Ka kapau ‘oku fiema’u ia ‘e he *accession* ke tau *domesticate* ha konga e laó pea ko e hā e me’a ‘oku ‘ikai ke fai ai hangē ko e fakamo’ulaloa e kakai fefiné, ko e totonu ‘a e fānaú. Hangē ko e me’a na’á ku malanga ki ai ‘aneaffi. Ko e tamasi’i tu’utāmaki ‘oku ‘ikai ha’ane totonu ‘a’ana ia ki ha koloa ‘ene tamaí.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko e totonu ia ‘a e fānaú Sea ‘oku lolotonga fai ‘a e ngāue ki he lao ki he fānaú.

Taniela Fusimālohi: Sea ko ‘eku ‘uhingá ‘aku ia te tau hoko ko ē ki he līpooti ko ē ‘Ateni Senialé, talamai ‘e he ‘Ateni Senialé ko e tuai ‘a e ‘ū Potungāue ke fakahū ange ‘a e laó ke fai mo a’u mai ki heni. Ko e talanoa pe eni ia

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko ia Sea ‘oku lolotonga ngāue ki ai ‘a e potungāue ‘oku ‘ikai ko e ngāué ‘oku taha pe, fele mo fafo ‘a e fatongia ‘oku fakahoko ‘e he ngaahi potungāué mo e kau ngāue ko iá ‘Eiki Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea ka ko e tu’o 3 eni ‘i he līpooti ‘a e ‘Ateni Senialé, talamai ‘oku ‘ikai ke u tui ‘e lea pehē e ‘Ateni Senialé ta’e’iai hano makatu’unga lelei. ‘Oku mahino pē e *process* ia mo e fatongiá. Ka ‘oku hangē kia au ‘oku ‘ikai *prioritise* ‘a e laó ia

‘Eiki Palēmia: Sea, ko e ki’i fakatonutonú Sea

Taniela Fusimālohi: ‘A e me’a mahu’inga ko ē ‘oku tau fihifihia ai he ko u mahamahalo

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ka ke me’a leva, tau pehē pe, ka ke fanongo tapu pe mo e Feitu’u na, ka ‘i ai ha taha ‘oku me’a he Falé ni peá ke ki’i tokanga leva ki ai. ‘Oku ‘ikai ko e Feitu’una tokotaha pe te ke tā tā ...

<010>

Taimi: 1130-1135

Sea Komiti Kakato: ... pē tokotaha kae, kae ki’i fanongo pē koe’uhí kae me’a mai ha ni’ihi kehe.

'Eiki Palēmia: Tu’u pē ...

Sea Komiti Kakato: ‘Io.

'Eiki Palēmia: Fakamamafa’i atu pē Sea, ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga pe konivesio ia ‘oku pau ke tau liliu lao. Tau toki liliu lao pē ‘o kapau ‘oku fiema’u he ‘oku ‘ikai ke tafoki hake pē *oh* liliu, liliu, liliu e hā? ‘Oku pau ke tau sio ki he konivesio ‘o kapau ‘oku fehangahangai mo ha’atau lao *local* pe fakafonua pea ko e lao pe ia ‘e fiema’u ke liliú. ‘A ia pau ke fai e ngāue ki ai. Ko e lipooti ko ení na’e toki ‘ave he ta’u kuo ‘osí. ‘A ia ko e ‘uhinga pe ia e ‘ai ko ē ‘asi ko ē ‘oku muimui’i mo fai e ngāue ki ai ‘e Fakafofonga. Mālō. Pea tuku mu’a e lipooti ia ‘a e ‘Ateni Seniale ki hono taimi ‘ona ia.

Taniela Fusimālohi: Ko ia.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea. Sea ki’i tokoni atu pē mu’a, me’a ko ē fekau’aki pea mo e konivesio ko ē ki he totonu ‘a kinautolu ngaahi faingata’a’iá. ‘Oku ‘i ai pē ngaahi lao langá ‘oku nau ‘osí fai ‘enau ngaahi ngāue ki heni kiate kinautolu. Ko e ngaahi ‘ū hake’anga ko ē ki he feitu’u ko ē ki he kau faingata’a’iá pea ‘oku lolotonga ‘o hangē ko e me’a atu ko ē ‘a e ‘Eiki Minisitā Laó ‘oku fai e ngāue ki heni. Pea ‘oku fai e ngāue ki heni mo e ngaahi fonua muli ka ‘oku fai e ngaahi ngāue ki he fo’i tolu faka’osi ko ená *CRP* ...ke mea’i pē ‘e Fakafofonga ‘Eua ‘a e ngaahi tu’unga ko eni ‘oku ‘i ai he na’a ke ‘i ai pē. Pea ko e tu’unga ia ‘oku ‘i ai he ‘oku fai foki e fehu’i. Ka ko e ngāue lahi eni ‘oku fai ki heni Sea ko hono ‘uhingá ko hono liliu mei he faka-Pilitāniá ki he faka-Tonga pea ‘oku ‘ikai ko ha ngāue ia ‘e ‘osi pē he ta’u ni. ‘E hokohoko atu ‘o fai e ngaahi ngāue ko ení makatu’unga he tokoni mai ‘a muli. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ka u faka’osi atu pē. Ko u faka’amu pē ke loto pē Pule’angá fēfē kapau ‘oku mau sio ki ha monomono e laó ‘oku fiema’u koe’uhí ko e tukungá. Pea nau tali pē ke mau ‘omai he ‘oku mahu’inga hangē pē ko e me’a ko ē na’a ku fakamalanga ki ai ‘aneafi.

Ko hono uá Sea ‘oku ou faka’amu pē ke ‘oatu pē mu’a ki he Pule’angá ki he me’a ko ē na’e fai ki ai e fakahoha’a ‘aneafi ‘a e mafasia ko ē ‘a e Fakamaau’angá. Ko e fika ko ē na’e ‘ai haké hopo ‘a *Whitten* ko e hopo ‘e 644. Kapau ko e ‘aho ngāue ‘e 200 ko ‘ene hopo ‘e 32 he ‘aho. Ko e kau Fakamaau ‘e tolu, na’e ‘i ai ha fa’ahinga founa ke ki’i fakatokolahi ange ‘a e kau Fakamaau he Fakamaau’anga Lahí mei he tolú, tau pehē ke ‘alu hake ‘o toko nima. Ko e lēvolo ko eni e Fakamaau’anga Polisi Sea ‘oku fu’u faka’ofa ‘aupito, ko e ‘uhinga ia ‘eku fakahoha’a

‘aneafi ke ki’i fakatokolahi ange mei he fika ko e 10 he Patisetí ki he toko 15. ‘Ai e vāhenga ke sai pea nau ngāue leva ke vave ange ‘a hono fakamaau’i e ngaahi hopó pea tau fiemalie.

Tui ko e fakamole lelei ka fakatokolahi he Pule’anga kau Fakamaau pea faitokonia kakai masivesiva

‘A ia ko e, pea ko hono faka’osi Sea ‘eku fakamalanga ko ē ki he *legal aid* ko ē ki he tokonia e, ko u tui ‘e a’u ko e pa’anga fakamole lelei ia, totongi ha kau Fakamaau ke tokolahi, totongi ha kau loa ke nau ō mai ‘o faitokonia ‘a e fa’ahinga ‘oku masivesiva angé pea ko e faka’amú pe ia Sea kapau ‘e a’u ki he ta’u fakapa’anga fo’ou ‘oku tau sio ki ha fakalaka pehē. Ko e tafa’aki ko eni ki he konivesió Sea, ko u faka’amu pe au ia na’a a’u ki he lipooti hoko maí ‘oku ha’u ai ha ngaahi fakalalakaka tautautefito pē ki he kakai fefiné hono fakamo’ulaloá pea mo e totonu ‘a e fānaú. Mālō Sea.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea ko e, tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. ...

Sea Komiti Kakato: Me’a mai Tokoni Palēmia.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko e fika ia e kau Fakamaau Polisi ‘oku fiema’u, kei fiema’u pē ke fakatokolahi. Ka ko e pangó Sea ‘oku fiema’u he kau loeá ia ke toe lahi ange ‘enau senití he ‘oku lahi ange senití ia he ngāue ‘i tu’á ‘i he ngāue ki he Pule'angá. Neongo hono hiki e vahengá ki he tu’unga ‘oku ‘i ai he taimi ní ka ‘oku ki’i *green* ange ‘a tu’a ‘i loto.

Paula Piveni Piukala: Sea.

'Eiki Tokoni Palēmia: Pea ko e fakakaukau he taimi ni, tali si’i pē mu’a ka u ki’i faka’osi atu Sea. Ko e fakakaukau he taimi ní ke fulihi ‘a e fongá ke feinga’i mai, ‘oku tokolahi mai ‘a e kau ako laó he taimi ni ke lava ke nau ‘ai e *career path* ‘o e fanga ki’i tamaikí ke nau ‘alu ‘alu hake pē ha founa ‘alu ‘alu ai pē ako ngāue mo e kau Fakamaau lolotongá, hoko atu ai pē, ma’u e *experience* ko ia ‘i he ta’u. Ko e anga ia e fakakaukau, ngaahi fakakaukau kehekehe ke *recruit* ‘aki ‘a e kau Fakamaau ki he kaha’ú Sea. Mālō.

Mateni Tapueluelu: Sea ka u ki’i fakahoha’a atu mu’a kātaki.

Sea Komiti Kakato: ‘E sai pē ke ke ki’i me’a hifo kae ‘ange mu’a kia 7 ke me’a mai he ko e talu ē vilo ‘a e me’á mo e ...

Paula Piveni Piukala: Sea ‘e sai pē ke hū atu ‘a 4 ia ka u toki faka’osi au. He ko hono ‘uhingá Sea ko ‘eku malangá pē ko e vā tau ia ‘etau tēpile mei mu’á ...

Sea Komiti Kakato: Ko u kole pē ki he Feitu'u na ko e tu’o fiha eni ‘etau me’a a’u ki he Patisetí mo ‘eku ‘oatu mo ke tuku e faingamālie. Ko ‘eku ‘ai atu pē ke ke malangá he ko u hiki ...

<002>

Taimi: 1135-1140

Sea Komiti Kakato: ... ka ke malanga mu’a.

Paula Piveni Piukala: Koe’uhi he na’e kole mai pē ‘a 4 ke ‘uluaki ...

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘ikai ke kau ‘a 4 ia ai he ko tautolu he Fale, ko au ‘oku ou ...

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea, *ok* sai. Mālō Sea. Sea ko u kole pē ke ‘omai haku faingamālie he ko e me’a ia ko eni na’a ku hoha’a pē au ki ai mei mu’a, *from day one*, ‘aho pē na’a ku hū mai ai ki he Fale ni. Na’a tau talanoa ai ki he līpooti ko e līpooti ke fakahoko atu ki He’ene ‘Afio, pea na’a ku fakatokanga he ‘aho ko ia, ko e līpooti fōtunga ‘e Houhau ‘Ene ‘Afio. Na’e hoko pē ‘o pehē’i.

Sea ko e ‘uhinga ‘eku fakalavé he ‘oku ‘ikai ke u tui ke tau hokohoko pē kae ‘ikai ke tau ako ha me’a, na’a ku ‘osi ue’i ‘e au ‘a e ‘u *issue* ko eni he līpooti ko eni. ‘Oku ‘i ai ‘a e līpooti ‘e 2 ‘ia au Sea, līpooti ‘a e Fakamaau’anga ‘i he ta’u ko eni na’a tau toki ‘osi atu ki ai, mo e līpooti pē ko eni ‘i he ta’u ko eni. Pea ‘oku ‘i ai pea mo ‘enau palani ngāue Sea.

Kimu’a ke u lave ki he loloto ‘o e me’a ko eni, te u ‘oatu ‘a e ki’i *tip of the iceberg*, ki he Kalake ke ne ‘ohake ki he peesi 99. Ko e ngaahi pole 13.12, ko e ngaahi pole ko e ‘uhinga foki Sea, na’a ku fakatalanoa ‘i he ta’u kuo ‘osi, me’a pē mahu’inga ‘ia ai ‘a e tangata tufa talēniti, ‘a e ola, ola, me’a ia na’e mahu’inga’ia ai. Ko ‘ene *failure* ko ē ‘a e ola, pea ne toki ‘eke leva ‘a e founga ngāue, hā ho’o me’a na’e fai ki he pa’anga na’a ku ‘oatu.

Sea ko e ma’u ‘a e motu’a ni ko ‘etau talanoa eni ki he līpooti ‘o e patiseti na’a tau hanga ‘o *allocate* ki he *Ministry* ko eni. Ko e faka’amu ke ‘omai, Sea te u *refer* pē ki he taimi na’e tālanga’i ai ‘a e līpooti ‘a e *MIA* he ta’u kuo ‘osi.

‘Eiki Palēmia: Kātaki pē Fakafofonga, peesi fiha ko ā, ko ho’o ‘uhinga pē mo e Kalake ke ...

Paula Piveni Piukala: Peesi 99.

‘Eiki Palēmia: ... ke fakatonutonu mai mo e me’a ‘oku ‘asi ‘i he *screen* Kalake, mālō.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko e peesi 99 ia ‘Eiki Sea ko e tohi kole ki he lesisita tomui ‘a e fānau.

Paula Piveni Piukala: *Ok*, peesi 111. Ta ko e peesi 99 ia he me’a motu’a mahalo. Ko ia ko e peesi 99 ia he ta’u kuo ‘osi, kae peesi 111 he ta’u ni. Ka ko e ‘uhinga ‘eku fakalave Sea, ‘ikai ke u ongo’i ‘e au ‘oku ou, ‘oku tau faitotonu he me’a ‘oku fakahoko ‘i he Fale ni he ‘uhinga ko eni. Na’a ku ‘ohake ‘a e *issue* ko eni he ta’u kuo ‘osi pea na’e tali mai ki ai ‘a e ...

Sea Komiti Kakato: Ko e peesi 111, 13.11, ngaahi ngāue lava me’a, 13.12, ngaahi fakafe’atungia’i.

Paula Piveni Piukala: Ko ia ngaahi fakafe’atungia, ka ko e ‘uhinga ‘eku fakalave ki ai Sea ‘i he *public PSC*.

Sea Komiti Kakato: Ko e *PSC* ...

‘Eiki Palēmia: Ko e kole atu pē ki he Fakafofonga ke ...

Paula Piveni Piukala: *Public Service Act* ‘o e kupu 13 (*f*). Na’a ku hanga ‘o fakaanga’i ‘a e līpooti ‘a e *MIA* he ta’u kuo ‘osi, pea na’e tali mai ‘e he Palēmia kia au ko e laó ia. Ka ko e ‘uhinga te u hanga ‘omai ‘a e me’a ko eni, pē ‘oku ‘uhinga lelei ‘etau hokohoko atu ‘i he fa’ahinga fakafōtunga ko eni Sea.

Kapau 'e 'ohake 'e he Kalake 'a e Lao ko eni 'a e *Public Enterprise*, 'a e *Public Service, PSC*. Ko e 'uhingáhe ko e tefito'i me'a ko ē 'oku ou pehē ko e me'a ia 'oku totonu ke līpooti mai 'oku 'ikai ke līpooti mai ia Sea. 'Uluaki 'omai 'a e talafatongiá ia, 'omai mo e ngaahi polokalama, 'oku fiema'u 'e he laó ia Sea, ke nau 'omai 'a e fakamatala pa'anga, fakamatala ngāue, ola. Kole pē ke, lolotonga 'ene hanga 'ohake ē, 'oku ou fie lau atu 'e au 'a e me'a ko eni.

Mou sio 'i ho'omou līpooti ko ē 'i he ta'u ni ka u lau atu 'e au 'eku līpooti ko ē he ta'u kuo 'osi pea mou fakatokanga'i 'a e me'a ko eni. 'Oku mahu'inga ke fakatokanga'i ko e ngaahi lekooti 'oku tauhi 'i he loki 'Akaive (*archive*), 'oku talu mei he 1870 pea 'e kei tupulaki ai pē 'a e lahi 'o e ngaahi lekooti 'i he ta'u kotoa pē. 'A ia 'e 'ikai ke kei lava 'o tauhi kotoa 'a e ngaahi lekooti ni 'i he ki'i loki lolotonga ...

<005>

Taimi: 1140-1145

Paula Piveni Piukala : . 'Oku mahino mai ko e toki 'akaivi lolotonga 'oku 'ikai fe'unga, koe'uhi 'oku 'ikai ke 'i ai 'a e ngaahi me'angāue totonu. 'Ilo'i e hokohoko atú Sea tatau tofupē mo e *content* 'o e lipooti he ta'u ni. 'Ikai ke 'i ai ha kehekehe. 'Alu hifo ki he fika 2 ko e tafa'aki ngāue hiki faka'ilekituloniká ko ia 'a e 'ofisi. Ko 'eku lau atu ē. Ko 'eku lau atu 'e au..

'Eiki Palēmia : Kātaki Fakafofonga ..

Paula Piveni Piukala : ..ka ko e me'a pē ia 'oku tohi hē.

'Eiki Palēmia : Sea ko 'eku 'uhinga pē 'aku ia he 'oku lau mai ia he me'a 'oku 'ikai pē mau sio atu mautilu ia ki ai, he 'oku 'ikai ke tufa mai 'a e 'u *information* ia ko ē i he naunau 'o e taimi ni.

Paula Piveni Piukala : Sea,

'Eiki Palēmia : Ko 'eku 'uhingá 'ikai ke 'i ai ha taimi ki he Kalaké ke ne 'ohake, ko e 'uhingá pē Fakafofonga ke tokoni mai, he 'oku 'ikai ke 'asi ia 'i he'emaui lekooti ko eni na'e tufa mai.

Paula Piveni Piukala : Ko e Fakamatala Fakata'u ta'u fakapa'anga 2021/2022 eni.

'Eiki Palēmia : Sea ko 'eku 'atu pē 'e au ko e naunau eni...

Paula Piveni Piukala : Ko e Fakamatala fakata'u ta'u fakapa'anga 2022/2023 ē.

'Eiki Palēmia : 'E Fakafofonga 'oku 'ikai ko ha'aku fakafepaki'i 'e au koe..

Paula Piveni Piukala : Ko e 'uhinga 'eku 'ohaké he 'oku fiema'u ke tau ako mei he tōnounou.

'Eiki Palēmia : 'Oku 'ikai ko ha fakafepaki'i eni ia.

Sea Kōmiti Kakato : Ko au ‘oku ou hanga ‘o tauhi ho’omo feme’a’aki. ‘Oku ai pē mo’oni ‘a e Palēmia ..

Sea Kōmiti Kakato : Ko u kole Sea ki he Palēmiá ke fakamokomoko pē, he ko e ‘uhingá he na’a ku lave he me’a ko eni, na’e ui mai ‘Ene ‘Afió ki he Fale ni, ke sivi e lipooti ko ē.

Sea Kōmiti Kakato : ‘E Hou'eiki,..

Paula Piveni Piukala : Ko e ‘uhinga ia ‘oku ou hoha’a ai au.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Oku ou kole fakamolemole, mo me’a hifo ki lalo 'Eiki Palēmia fakamolemole.

'Eiki Palēmia : Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato : Mo me’a hifo lōua me’a hifo lōua ki lalo. ‘Oku ou kole atu Fakafofonga ke ke fakamolemole tukunoa’i ‘a ‘Ene ‘Afió fakamolemole.

Paula Piveni Piukala : Sea, koloa pē ke ke lea mai, koloa pē ke ke me’a mai, ke ‘oua te tau tokanga kitautolu ki he Tō Folofola. Koloa pē ke ke me’a mai, he ‘oku fanongo mai ‘Ene ‘Afió.

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga ‘oua te tau ngāue’aki he ‘oku mou mea’i ‘oku ..

'Eiki Palēmia : Te tau feme’a’aki he ngaahi me’a...

Sea Kōmiti Kakato : Mo me’a hifo ki lalo lōua. Mo me’a lōua ki lalo. Ki’i fakamokomoko, ko nautolu ko eni ko e ‘afofivala ‘Ene ‘Afió pea ‘oku mau fakalongolongo pē ‘o fanongo, ko e hā e finangalo ‘Ene ‘Afió. Ko ‘etau ō ko ē he lotú ‘oku tau kumi ke tau ‘ilo ko e hā e finangalo ‘o e ‘Otua.

Paula Piveni Piukala : Ko u kole fakamolemole atu au.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e ‘uhinga e me’a ko u kole atu ai ki he Feitu’ú na ke ‘oua ‘e fa’a ngāue’aki ia. Me’a mai pē Feitu’ú na ia hē ka u ‘oatu ‘e au me’a ho’o poini.

Paula Piveni Piukala : Sea,..

Sea Kōmiti Kakato : ‘Oleva pē ke u ‘oatu...

Paula Piveni Piukala : Kapau na’e ikai ke tau fuakava he Fale ni.

Sea Kōmiti Kakato : Kapau te u ‘oatu ho’o poiní ko e ‘uhinga ho’o lau e me’a motu’a he ‘oku ‘asi pē ia he lipooti ko eni ‘i he 111.

Paula Piveni Piukala : ‘Oleva koe ke ‘oatu ‘eku poini. ‘Oua te ke ‘omai ‘e koe ‘eku poini.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Oo.

Paula Piveni Piukala : ‘Oku ‘ikai ko ho fatongia ‘o koe ke ke ‘omai ‘eku poiní he ‘oku te’eki ke ‘osi atu ‘eku poiní.

Sea Kōmiti Kakato : ‘E Fakafofonga, ko ‘eku feinga ko ení ke feau mo e fehu’i ‘a e Palēmia. Me’a ko ē ‘oku ‘ai ke me’a ki ai e Palēmiá ‘oku tonu ia. Ka ‘oku ma’u ‘e he Feitu’ú na ia lipooti o e ta’u kuo ‘osi. Ta’u ni, kapau te ke me’a hifo ki he 13.12 ‘oku mahu’inga..

Paula Piveni Piukala : Sea..

Sea Kōmiti Kakato : Me’a ki lalo ka u lau atu ‘oku tatau mo e me’a ko ia ‘oku ke me’a ki ai. ‘Oku mahu’inga ke fakatokanga’i ‘a e ngaahi lekootí ‘oku tauhi ‘i he loki tauhi’anga faile lolotonga, ‘oku tauhi ia talu mei he 1870, ‘o hangē ko e lipooti motu’a ko ia na’a ke me’a ki ai. ‘Oku ke me’a ki he me’a ‘oku ou ‘ai atu ke ‘uhinga ke tatau e me’a ko ia ‘oku ke me’a ki ai?

Paula Piveni Piukala : Sea tuku pē mu’a ‘eku malanga ke fai hoku fatongiá he ‘oku ai e me’a ‘oku ‘uhinga ai ‘eku ‘omai e ‘u *issue*.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Oku fehu’i mai ‘e he Palēmiá pea na’a ku fakahoko atu...

Lord Tu’iha’angana : Sea ki’i fakatonutonu.

Paula Piveni Piukala : Na’a tau fuakava ke fai’aki hotau lelei tahá hotau fatongiá ko e ‘uhinga ia ‘eku lau mai e lipooti ‘o e ta’u kuo ‘osi.

Lord Tu’iha’angana : Sea fakatonutonu atu ki he me’a ‘a e Fakafofonga. Tapu mo e Feitu’ú na ‘Eiki Sea pea tapu mo e Hou’eiki ‘o e Kōmiti Kakato. Ko ‘eku fakatonutonú ‘Eiki Sea mahino pē me’a ‘oku me’a ki ai e ‘Eiki Fakafofonga Tongatapu 7. Pea ko e me’a tatau pē eni na’a ne me’a ‘aki mahalo he’ene hū maí ‘i he kamata ke tau alea’i e ngaahi fakamatala fakata’u. Ko e me’a ‘oku fiema’u ‘e he Tongatapu 7, ke fakafōtunga mai ‘a e ‘u lipooti fakata’u ‘i he me’a ko ia ‘oku me’a mai ai. Ke fakaikiiki mai, mo e.. ‘a eni pē ko eni ‘oku ne me’a’aki e ngaahi fakamatala mai mo e ngaahi fakamatala pa’anga, mo e ngaahi me’a pehē. Sea na’e iku ai ‘o fili e Komiti ko eni ke nau fai hono vakai’i fengāue’aki e ‘u tēpile mo e tēpile ‘a e Pule’angá pea ‘oku lolotonga ngāue e Komiti ko ia..

Ko e ‘u me’a ko ia ‘oku ne ‘ohaké ‘oku mo’oni, ko e u me’a ‘oku ai e ‘u fakalea ia ‘oku tatau he me’a kotoa pē. Talu mei he lipooti ta’u ‘e 50 ko eni kuo ‘osi. ‘Oku mei tatau pē fakalea ia ta’u hokohoko ‘e 10 pē fiha, pē lahiange ai ‘a eni pē ko ē ‘oku ne me’a mai ko e fakamo’oni ‘a ia ko ‘ene ‘uhinga ‘oku ai e ngaahi me’a ‘oku fakalea tatau mo e me’a .

Ka ko ‘eku fakatonutonú ‘Eiki Sea, kuo ‘osi fai e feme’a’akí ‘o tau lele mai eni he ‘aho ‘e fiha ‘i he founga lolotonga ko eni ‘oku lolotonga ngāue’aki, ‘a eni ko ē kuo ‘osi me’a mai ‘a e kau Fakafofonga tokolahí mo e Hou’eiki ‘i he Fale ni, ‘i he founga ko eni ‘oku tau alea’i ‘aki pea ‘oku lolotonga fakalao pē mo e, ‘a e lolotonga ko eni e ‘omai e ‘u me’a ko eni. Ko e me’a ko ē ‘oku tokanga ki ai e Fakafofonga, ‘ikai ke u ‘ilo pē ko e hā pē ‘e toki tokoni mai mo e ‘Eiki Sea e Fale Alea...

<008>

Taimi: 1145 – 1150

Lord Tu’iha’angana: ... Fakafofonga Ha’apaí pe ‘e toki fai ha ngāue ki liliu ‘a e founga ia ko ē ‘oku me’a ia ki ai. He ko ‘ene faka’amú ‘ana ke pehē ka ko e taimi tatau ‘oku tau lolotonga

ngāue pe mo fakalao pe hono ‘omai e līpooti ko ení ki he lao lolotongá. Pea ko eni ‘oku lolotonga feme’a’aki angamaheni pe e Fale Aleá ai. Ka ko e me’a e ‘oku mahino Sea ‘a eni ‘oku mahino ‘aupito e me’a ‘oku me’a ki ai ‘a e Fakafofongá ia ‘okú ne fiema’u ‘e ia ke liliu ki he me’a ko ē ‘okú ne me’a mai’akí.

Ka ko e me’a ko iá ‘oku lolotonga ngāue e komiti ka ko ‘eku kole ki he Fakafofongá me’a mai pe he ko eni kuo ‘osi me’a mai Hou’eikí he ‘aho eni ‘e fiha eni e me’a ko ení. Pea kapau ‘oku ‘ikai ke ke fie me’a koe he fōtunga e līpootí mo e me’a ko ení pea tukuange e faingamālie ki he Hou’eiki ‘oku nau fie me’a pe nautolu ‘oku ‘i ai ‘enau ngaahi fehu’i mo e me’á he ko e atungá ia ‘e longoa’a. ‘A eni pe ko ē na’e ‘osi hoko kimu’a he me’a tatau pe ko ē ‘oku me’a aí pea te tau a’u pe ki ha fakamatala fakata’u kuo tu’u ia ‘o feinga ke tatau mo e me’a ko ē.

Ka ko ‘eku kole ki he Fakafofonga tukuange pe mu’a ki he Hou’eiki ia ko ē ke nau me’a hē pea ka tau toki liliu e founga ko eni ‘oku fai mai ‘aki e lipooti fakata’ú pea liliu ki he me’a ko ē ‘oku loto ki aí kae fiemālie, mālō.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea, ko u fakamālō ki he Nōpelé he’ene fakamaama mai e ‘isiu ko iá. Ko e, ‘okú ne pehē ko e fiema’u ‘a’aku. Sea ko u fie tokoni atu pe ko e fiema’u ‘a e laó. Ko e fiema’u ko ē ‘a e laó ‘oku pehé ni Sea. Ka u lau atu pe ‘e au, Kupu 13 (f) (3) Kupu d mo e e ‘oku pehé ni; “mo e ngaahi ngāue, fakahoko ngāue ki he ngaahi tefito’i taumu’a, ngaahi palani *initiative*, mo e ngaahi a’usia ‘a e potungāué ‘i hono tuku atu e ngaahi ngāue ki he komiuniti.” Pea ko e e leva ‘oku pehé ni; mo e ngaahi fakamatala pa’anga, fakapa’anga ‘o e ngaahi tohi tali totongi mo e ngaahi totongi moe ngaahi fakamatala, ngaahi koloa mo e ngaahi mo’ua ‘o e potungāué. Na’e ‘uhinga ia foki Sea

Lord Tuiha’angana: Ke u faka’osi atu pe Fakafofonga, kapau ko ena ‘okú ke fakafekiki fakalaó, faka’ilo e Pule’angá ‘oku nau maumau’i e laó. Ka tau fetongi ki he me’a ko ena ‘oku me’á ka tau, he ko e ‘uhingá he te tau longoa’a pe ‘i he faka’uhinga ko iá ...

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku mo’oni ‘aupito e Nōpelé ko ‘eku ‘uhinga ‘aku ia ‘oku ‘i ai e taumu’a ‘a ‘eku fakamalangá ‘a’aku Sea. Ko ‘eku fakataumu’á ke pehé ni, koe’uhi ‘oku ‘osi fakamahino mai ‘e he Sea ‘o e Fale Aleá. Ko e naunau ko ení, naunau ko ení ko ‘ene ‘osi ‘etau talí ‘oku hoko leva ia ko e naunau ia ke tau ngāue’aki. Ko e ‘uhinga ia ‘eku ‘omai e naunau ko ē, ‘omai e naunau ko ē pea ‘omai mo e naunau ko ē. Ko e ‘uhingá ke u ngāue’aki he koe naunau ia e Falé ni. Ka ‘oku ‘ikai ke ‘uhingá ke fakangatangata pe ‘etau talanoá he fo’i naunau pe ‘e taha ‘o e ‘aho ní.

Pea ko ‘eku fokotu’u eni Sea, tau tali e ‘ū lipooti ko ení, tali kātoa e ‘ū lipootí ‘i he makatu’unga ko ení. Taimi ko ē te tau a’u mai ai ki he patisetí, ko ‘etau ava ko ē ‘i Mē, fakaava ko ē ‘i Mē pea ‘omai e taimi fe’unga he ‘e toki ‘uhinga lelei ‘etau talanoa he ‘ū lipooti ko ení he taimi ‘oku nau fola mai ai ‘enau patisetí.

Ko eni Sea ka u ‘oatu e fakatātā mo’oní, na’e fokotu’u ‘e ‘Eua 11 ‘aneafi koe’uhi ko e lahi e ngaahi fatongia e Fakamaau’angá. Ke vahe’i ha 3 miliona ki he *legal aid*, ko e tali na’e fai ‘e he me’á ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha silini, sai. Fie ‘oatu pe ‘e au eni, ‘ikai ko e ‘uhinga eni, ko e mo’oni’i me’a pe eni Sea. Na’e hiki ‘e he Pule’anga ko ení he ta’u kuo ‘osi ‘aki e 8 miliona ‘a e pa’anga folau ‘a e Pule’angá. Ko ‘eku poiní ia Sea, taimi ko ē te tau talanoa ai he patisetí te tau ‘oatu e ngaahi fakamo’oni he me’a ko ení he ‘oku fu’u mole hotau taimí.

‘Eiki Palēmia: Te tau feme’a’aki ā Sea ‘i he fakakaukau ki e patisetí pe te tau nofo ‘i hē. He te tau lava tautolu ‘o tipeiti heni ‘oku lava pe ia.

Paula Piveni Piukala: Tali pe ia he na’e fiema’u he’etau fuakavá ke sivi ‘enau ngāué.

‘Eiki Palēmia: He ko ho fatongia he fuakavá Fakafofonga na’a tau fuakava kotoa

Paula Piveni Piukala: Kapau ke pehē ‘e koe ke fakafoki ‘eku fuakavá pea fakafoki ‘eku talangofuá

‘Eiki Palēmia: Me’a pe ia ‘a koe, tau’atāina pe ia ‘a koe

Paula Piveni Piukala: Pea ‘ikai ke ke fakahoko mai pe ‘e koe

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki Fakafofonga

‘Eiki Palēmia: Me’a tau’atāina ia ‘a koe, ‘ikai ko e me’a ia ‘a e Sea pe te ke fie fakafoki ho’o fuakavá. Ka na’a tau fuakava kotoa pe Fakafofonga fai hotau lelei tahá

Paula Piveni Piukala: Sea

‘Eiki Palēmia: Tukuingata, ko e tahá pe ia ma’á e fonuá

Paula Piveni Piukala: Kapau ko e lelei taha eni e pule’angá ‘oku tau sio ki ai

‘Eiki Palēmia: ‘E pea ha

Paula Piveni Piukala: Te’eki ke u sio au he

‘Eiki Palēmia: Pe’i ‘omai ha’o fakaanga pea mai ha’o fokotu’utu’u kae tuku e me’a ko e ‘afungi

Paula Piveni: Sea kole pe ke fakamokomoko

‘Eiki Palēmia: ‘Ai he ko u mokomoko au

Paula Piveni Piukala: He ko ‘etau talanoa pe eni

Sea Komiti Kakato: Mo me’a lōua ki lalo

‘Eiki Palēmia: Ko u mokomoko pe au Sea kae tuku e ‘afungí

Sea Komiti Kakato: Kapau te mou me’a ki ‘Eua 11 ko e mālie tahá ia. Ko ‘ene me’a hake pe ‘omai ‘ene ‘u poini. ‘Oku ‘ikai ke toe, ko ‘etau ‘ai hake pe

Paula Piveni Piukala: Sea

Sea Komiti Kakato: Me’a ki lalo ‘e Fika 7

Paula Piveni Piukala: ‘Eua 11 ia ko Paula Piveni au ia, ‘ikai ke ma tatau maua

Sea Komiti Kakato: ‘Io kehe ‘a Paula Piveni ia

Paula Piveni Piukala: Kae ‘oua te ke hanga ‘e koe ‘o ‘ai ke fakatatau ma uá

Sea Komiti Kakato: ‘Oku kehe ‘a Paula Piveni ia meia Tongatapu 7. Ko Tongatapu 7 ia 'oku ngāue’aki ‘e he Fale ko ení fai mo e fakalao mo e Konisitūtoné. Pea ko u kole atu pe Fakafofonga ke ke mokomoko pe, ‘omi ho’o poiní ‘o fekau’aki mo e lipootí. Pea ...

<010>

Taimi: 1150-1155

Sea Komiti Kakato: ... ‘oku mo’oni pē me’a ‘oku ke me’a ki aí ko ho’o me’angāué fai ko ē ‘a e feme’a’aki he Patisetí, to’o hake e lipootí. Ko e ki’i me’a ko ē na’a ku lau atu ‘anenaí ‘a ia ko e lipooti ko ē na’a ke lau kuo ‘osí ko eni ‘oku toe ‘asi pe ia ‘i he lipooti ko ē. Ko e me’a nau ‘ai atu ai ke ke laumālie he ‘oku ke mo’oni ‘a e Feitu’u na.

Paula Piveni Piukala: Ko ia. Mālō Sea. Ko e ‘uhingá ...

Sea Komiti Kakato: Ka ‘oku ‘ikai foki ke ke tui mai Feitu’u na ia kia au.

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga, ko e ‘uhinga ko ē ‘eku faka’amú Sea he ‘oku ‘ikai ke tau ongo’i ‘oku napangapangamālie. Sea ko koe ‘oku ke anga ki he ngoué. Kapau ‘oku ‘i ai ha’o ‘eka ‘e valu ko e fiema’u ke ma’ala’i ka ko ho’o ki’i pulopulá ‘oku fe’unga pe mo e ‘eka ‘e fā. Ko e hā ho’o me’a ‘e fai? Ko e ‘uhinga ia ‘eku mahu’inga’ia he lipootí. Kapau nau talamai ‘oku si’isi’i ...

Sea Komiti Kakato: Tofi ke momo momo iiki ke ma’u e fo’i 100 ‘e taha.

Paula Piveni Piukala: Kapau ‘oku si’isi’i e ki’i siliní pea ‘omai he palaní ‘oku fakasi’isi’i mo e taumu’a olá kae lava ke ola ha me’a.

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku poiní ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

‘Eiki Palēmia: Ko e *annual report* ko e fakatonutonú ia Sea. ‘Oku ‘ikai ko e palani, ko e lipooti mai e me’a na’e hoko. Ko e fakatonutonú ia. ‘Oku ‘ikai ko e ‘omai e palani ki he me’a ‘e hoko ‘i he kaha’ú. Ko e lipooti mai e me’a na’e hoko ‘i he ta’u ko ē ‘oku ‘oatu ai e lipootí 22/23 pe ko e 21/22, ke me’a ...

Paula Piveni Piukala: Sea.

‘Eiki Palēmia: He ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ‘uhinga eni ia ko ha ...

Paula Piveni Piukala: Me’a na’e hoko mo e fakapa’anga mo e talitotongi. Ka ko u fokotu’u atu Sea ke ‘ohake angé kupu 51(5) ko ē Konisitūtoné na’e taukave ki ai Tokoni Palēmiá.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea ko u kole atu ki he Fakafofongá ke lau hifo mu'a e peesi 19, 'oku 'i ai e me'a fakapa'angá ai.

Paula Piveni Piukala: Ko e 'uhinga pē Sea he ko e fa'ahinga fakafe'atungia'i ko ení 'oku 'ikai ke 'uhinga leva 'etau sivisivi'i e ngāué. Talamai 'e ia ia ko e 'omai pē ngāue na'e fai. Ka ke lau hifo e kupu si'i 5 'e Sea ki he fiema'u 'a e kupu si'i 5. Lipooti Fakata'u ki he Fale Alea 'o fale'i fekau'aki mo e ngaahi ngāue mo e ngaahi palani 'o 'ene potungāue. Pea kapau 'oku faka'amu 'a e Fale Aleá ke 'ilo ha toe me'a kehe ange kuo pau ke nau tali ki ai, ko e poini ia 'oku ou hanga 'omaí Sea. Tukuange 'enautolu ia he 'oku 'ikai ko ha, 'ikai ko nautolu ia 'oku palopalemá. Ko e angamahení ia mo e sisitemí 'oku palopalemá, ko u talanoa au ke tau feinga'i he 'oku 'i ai e me'a 'i he tekikalé ko e *continuous improvement*. Kapau he 'ikai ke tau ue'i e me'a ko ení te tau sio pē he fo'i 'ata tatau he ta'u fo'ou. Te tau toe sio pē fo'i 'ata tatau he ta'u hokó, ka ko e 'uhinga ia 'eku lave'i 'e aú he ko e 'uhingá he kuo u 'osi fou mai au he ta'u kuo 'osí pea ko u ako au.

'Eiki Palēmia: Sea.

Paula Piveni Piukala: 'Oku ou ako au 'oku 'ikai ke toe fe'unga ke toe 'omai ha fa'ahinga fakafotunga pehē 'a e lipootí.

'Eiki Palēmia: 'A ia ko e ki'i fakatonutonu pe ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Palēmia: Ko e 'uhinga ia ko ē 'omai ko e me'a eni na'e hokó, na'e fai e fakataha ko ē na'e fai e me'a ko ē. Pea te ke feme'a'aki ai, ko e hā leva ha me'a hangē ko eni ko e me'a 'a 'Eua 11 ki he *ID* pea 'oku fai leva 'a e talanoa ki ai. 'Io ko e palopalema eni na'e hoko he ta'u ko ē pea ko e fakakaukaú ke fai e me'a ko ē. Ka 'oku 'ikai ko e 'uhingá ia ai ke hangē ko ē ko e *corporate plan* mo e me'a, 'oku *submit* fakataha mai pea mo e Patiseti. Ko e angamaheni pe mo ia 'a e Falé Sea. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e fūfūu'i Sea, ko e me'a pe ia na'e 'uhinga ki aí Sea. Mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e *ultimate outcome* 'o 'etau tālanga ko ení ko e hikinima pe 'e tali e lipootí pe 'ikai ke tali. 'Ikai ke toe lava ha *resolution* ia, 'ikai ke toe lava ha monomono ia, 'ikai ke toe lava ha fakalelei ia ki he founa ngāue pe ko e Patiseti. Ko e 'uhinga ia 'eku kole atu Sea, tau tali e 'ū lipooti ko ení, tukuange hotau taimi ko eni na'e 'ai ke tau, ke fakahū mai ia he taimi Patiseti Sea. Pea 'oku ou kole atu neongo na'e 'i ai 'a 'eta tō kehekehe ai he taimi ko iá ka 'oku mahu'inga 'a e me'a ko eni 'oku ou fokotu'u atú ki he lelei fakalukufua e fonuá ni Sea. He kapau he 'ikai ko e 'atungá eni, na'a nau vahe Patiseti 1.2 miliona ke *breakfast* tu'o ua he uike. 'Ikai ke toe lele ia. He na'a ku 'osi lea pē 'o pehē kapau te tau hanga 'o fakasio fakalelei ...

'Eiki Palēmia: Sea ko e fakatonutonu pea u toutou fakatonutonu atu. Pea kapau 'e me'a pea me'a atu pē ki he Potungāue Akó 'oku tu'u mai pē he kauhala 'e tahá 'o 'eke ki ai 'a e *breakfast* kae tuku hono fakahoha'asi e Falé ke ngaue'aki e lea taki hala ko ení.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e lipooti eni mei he kau 'ofisakolo 'i homau vāhengá ...

'Eiki Palēmia: Ko e kau 'ofisakoló Sea ...

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ‘ikai toe lele ha *breakfast*.

'Eiki Palēmia: ‘O kapau me’a pea ne toki talamai kae ‘eke kia nautolu he ko e ‘uhingá he ‘oku mahu’inga ia ke fakahoko kia nautolu.

Paula Piveni Piukala: Sai pe Sea he ‘oku fanongo mai e kakai e fonuá.

'Eiki Palēmia: Ko e fanongo ...

Paula Piveni Piukala: Ki he anga hono taki kitautolu.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

'Eiki Palēmia: Sea kole atu ke fakatonutonú ...

Sea Komiti Kakato: Ki’i, ko e fakatonutonú ē kuo ‘omai.

'Eiki Palēmia: ‘Oku fai ‘a e *breakfast*.

Sea Komiti Kakato: Kātaki fakamolemole atu.

'Eiki Palēmia: Pea kapau ‘oku ke toe ‘ilo koe ha me’a kehe, pea ke me’a atu ki he *CEO* ko e Potungāue Akó ena ‘oku miniti pē ‘e 2 mei heni. Kae ‘oua te ke ha’u ‘o takihala’i pehe’i ‘a e kakai he ‘oku fai pē fatongia ‘a e potungāué ...

Paula Piveni Piukala: Sea kapau ‘oku loi e me’a ...

'Eiki Palēmia: He’ilo na’a lava ‘o fafanga ...

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ou hanga ‘omai ki Falé ni ko u kole atu ke to’o ‘eku *immunity* he’eku lea ko iá ka ne hanga ‘o tautea’i au ‘i Fakamaau’anga.

'Eiki Palēmia: ‘Ikai.

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga ...

'Eiki Palēmia: Kapau ke pehē ...

Paula Piveni Piukala: He ko hono ‘uhingá he ‘oku fakahela ...

'Eiki Palēmia: ‘Oku fakahela e toe ‘ai to’o *immunity*.

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga Tongatapu 7, 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Mālō. ...

<002>

Taimi: 1155-1200

Sea Komiti Kakato: Mo me’a hifo fakamolemole, mou me’a hifo ki lalo fakamolemole. ‘Oku ke mea’i kapau na’a ke me’a mai pē ‘a e Feitu’u na ia ki he kakano ‘o e līpooti ko eni, pea ‘omi ai ho’o ngaahi fakakaukau, pea ‘e ‘omai ‘a e līpooti pa’anga ko ē ‘a e Minisitā Pa’anga, fakalukufua ki he me’a na’e ngāue‘aki ‘i he ngaahi komiti kotoa, pea mo hono ‘atita, ‘e lava pē ‘o hoko atu ‘etau ngāue. Tu’u he taimi ni tu’u ‘etau ngāue lolotonga pē ‘a e ‘unu mai ‘a e kau Fakafofonga pea melie pea ifo ‘a e fema’a’aki , pea ‘omi mo ‘enau ‘u *ideas* ki he me’a ko eni, hanga leva ‘e he Feitu’u na ‘o fulihi ‘aki leva ho’o faka’uhinga ‘a e Feitu’u na.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e ‘uhinga na’a ku lave ai ki ai he na’a ku *note* hifo ‘a e me’a ko eni ko e ‘oatu ‘e 11 ‘ene fokotu’u talamai ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha silini. ‘Oatu mo ‘ene ki’i fokotu’u talamai ke fa’u mai ha lao.

Ko ‘eku ‘uhingá ‘osi ange ko ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha, ko ‘etau longoa’a ko eni mo fetakai ko eni taha pē me’a te tau faitu’utu’uni ai, tali atu ‘a e līpooti pea ‘osi ia. Ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ai te tau lava ‘o ‘ai ko ha *resolution* pea ‘ai ‘a e me’a ‘oku ‘ou ‘uhinga ki ai.

Lord Tu’iha’angana: Kole pē au ke u ki’i tokoni pē au ki he Fakafofonga. Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, pea tapu mo e, hangē pē na’a ku lave ki ai, kuo ‘osi ‘oatu ka ‘oku mahino pē ‘oku kei me’a mai pē ‘a e Fakafofonga ia he’ene faka’uhinga. Ka ‘oku kau ai pē ‘ene totonu ki ai Sea. Ka ko ‘eku kole pē ‘aku ki he Fakafofonga ‘Eiki Sea pea ke ta’ofi mai pē au kapau ‘e ngali fakataautaha.

Ko ‘eku ‘uhingá he ‘oku hangē ko ‘eku lau ko e fu’u angamaheni eni ‘a e ngaahi me’a pea ko ‘eku kole pē ‘aku ki he Fakafofonga ‘uhingá he ko ‘eku fanongo na’e ‘i ai ‘a e Pule’anga ‘e taha na’e ofi ‘aupito ‘a e Fakafofonga ai pea na’e, kapau ‘oku hala na’e ‘asi mai pē ia ‘o ne pehē kau ‘i he kau *adviser* pē ko e kau fale’i, ta’u ‘e 5. Pea kapau na’a ne fale’i ...

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku ou fakatonutonu atu ‘e au ‘a e Nōpele, ta’ofi ‘a e me’a ko e malanga taa noa’ia eee...

Lord Tu’iha’angana: ... he *TV* mo e fa’ahinga me’a pehē, ‘ikai ko ‘eku pehē ...

Paula Piveni Piukala: He ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha mo’oni’i me’a he me’a ‘oku ne hanga ‘o ‘omai, ko e anga pē ia ‘ene fakakaukau ...

Lord Tu’iha’angana:...kapau ko e fakataautaha na’a ku ‘osi fakahoko kapau na’a ne fale’i ‘a e ...

Paula Piveni Piukala: Ka ‘oku ‘ikai ke u tui au ‘oku totonu ke ne ‘omai ki he Fale ni.

Lord Tu’iha’angana: ... ke liliu ..

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Nōpele.

Lord Tu’iha’angana: Mālō.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Nōpele Ha’apai fakamolemole, ‘oku ke me’a ki he me’a ko ē ‘oku mou, me’a hifo ki lalo. He ko e me’a eni ‘e hoko, ‘e ‘i ai pē totonu ‘a e Mēmipa ke ne ‘omai ha me’a ‘o fekau’aki, ‘io, ‘o kapau na’e ‘i ai ha me’a pehē. Ka ‘oku ‘i ai ho’o mo’oni ‘oku ‘ikai

ke toe ngofua ke fakafo'ituitui ka 'oku ou kole atu pē ke mou, fēfē mu'a ke mou me'a mu'a 'i he līpooti, ka tau 'unu, pea kapau 'e 'ikai te u pālōti au.

Taniela Fusimālohi: Sea ka u ki'i, ka u ki'i tokoni atu pē Sea. Ko e fo'i 'elito ko ē 'o e hoha'á, ko e 'u līpooti kātōa 'oku 'ikai ke *drive* ia 'e he *outcome*. 'A ia 'e 'omai 'a e līpooti ia ka mau fakasio holo 'o 'eke ko fē 'a e olá. 'A ia ko e me'a pē 'oku mau feinga ke 'ilo mei he līpooti na'e 'osi fai foki 'a e kole 'i he fo'i fetō mahu'inga ko eni 'o e tali ui ki he *timeliness*, ke, na'e 'i ai 'a e fokotu'u ia 'i he ta'u kuo 'osi ke taimi pē ko ē 'oku 'ave ai 'i Sepitema ki he Minisitā pea 'omai ai pē ki Fale ni he taimi pē ko ia.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, 'e lava ke u tokoni ki he Fakafofonga Sea. Vave pē Sea.

Sea Komiti Kakato: Lolotonga pē e malie fanongo mai 'a e kakai ki ho'omou me'a ki he līpooti mou fulihi 'a e fofonga 'o e Falé ki he me'a kehe ia. Me'a mai angé 'e 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō, mālō Fakafofonga. Tapu mo e Feitu'u na Sea tapu pea mo e Komiti Kakato. Sea ko e, 'i he ngaahi me'a ko eni 'oku fai ki ai 'a e tālanga ia Sea ko ha līpooti 'oku *format* mai 'o fakatatau ki he fiema'u 'a e kau Fakafofongá pē ko e fiema'u fakafo'ituitui.

Sea ko e līpooti ia ko ia Sea.

Paula Piveni Piukala: Fakatonutonu e Sea. Sea ko 'eku fakatonutonu 'a e Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, Fakamolemole ke fai 'eku tokoni 'aku Sea.

Paula Piveni Piukala: 'Oku 'ikai 'aupito ko e *format* 'oku mau hoha'a ki ai, ko e kakano 'o e līpooti ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Eiki Sea ko e *format* 'a eni na'e ...

Paula Piveni Piukala: ...ke ne 'omai 'a e silini na'e 'oatu pea ko fe...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... toki 'omai 'e he Toketā, 'e Tongatapu 11 ko e *format* te ne hanga 'o *summarise* pē te ne hanga 'o fakaikiiki mai 'a e kakano 'o e fu'u līpooti, Sea koe'uhi ke 'oua te nau ...

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki 'oku 'ikai ke ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... lau kakato 'a e līpooti.

Taniela Fusimālohi: ... 'oku 'ikai ke tokoni eni ia.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... pea 'e kehekehe 'a e potungāue ki he potungāue Sea, 'e kehe 'a e potungāue ko ē pea mo e potungāue 'a e *MOI*, he koe'uhi he ko e *format* 'oku nau fiema'u 'oku kehe ia mei he me'a ko ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki, 'oku mou mea'i 'a e me'a mai 'a e kakai kia moutolu, ki'i me'a hifo ki lalo 'e 11, 'Eua 11. 'Oku mou 'ilo'i 'oku me'a mai ko ē 'a e kakai ho'omou

feme'a'aki pehē ni, 'oku kata 'a e kakai 'o e fonua mei tu'a. Ka 'oku ou kole atu 'ikai ke u fie lave fakafo'ituitui kia moutolu Hou'eiki. Ka 'oku totonu ke fakapotopoto 'aupito 'aupito ho'omou feme'a'aki. Me'a mai pē he me'a 'oku ke faka'uhinga'i pea ko u kole atu ke tau 'unu mu'a.

Mātani Tapueluelu: Sea kole atu ha ki'i faingamālie mu'a.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ka u faka'osi atu au ia Sea kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: Ki'i fakamolemole 'Eiki Minisitā e, ki'i me'a hifo. Me'a mai angé ...

<005>

Taimi: 1200-1205

Sea Kōmiti Kakato : 'Eiki Nōpele Fika 2 pea toki hoko mai 'a Tongatapu 4 fakamolemole.

Lord Fakafanua : Sea tapu pē ki he Feitu'ú na mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Kapau 'oku 'ikai ke fie malanga ha taha ia he lipooti ko eni te u malanga atu au tuku mai ha'aku miniti 'e 10.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai e Feitu'ú na ia 'Eiki Nōpele Fika 2.

Lord Fakafanua : Sea ko u fie 'ohake pē hoha'á ki he peesi fika 21 ko eni e lipooti. 'A ia 'oku hā ai 'a e..

Lord Nuku : Sea koe'uhí ko e me'a foki eni 'oku 'ai ke me'a atu ki ai e Fakafofonga mei Ha'apai, ka na'e kei 'i ai e ngaahi me'a ia na'e kei fiema'u ke fehu'i 'i he konivēsio ke 'osi mu'a koe'uhi kae toki tukuange ia ki he pule'i 'e ia e me'a.

Sea Kōmiti Kakato : Tuku pē ke me'a e ..

Lord Nuku : 'Io ko 'eku 'uhingá pē 'aku ia he na'a tau, ko 'etau 'alu ko ení pea mei he konivēsio. Pea na'e 'i ai e me'a 'oku toe na'e fehu'i pea fakama'ala'ala mai mei hē. Pea ko e fehu'i na'e tokanga ki ai e motu'a ni ia 'i he konivēsio fēkau'aki mo e totonu ko ia 'a e fānau. Ko e me'a ia na'e 'ai ke u fehu'i ko ē ki he Pule'angá kae pangó foki kuo 'oatu 'a e ngaahi me'a ia mahalo ...

Lord Fakafanua : Sea kātaki pē ko 'eku mahino'i na'e 'osi tali e fehu'i ko ia 'e he 'Eiki Minisitā pea mo e 'Eiki Minisitā Ki Muli. Ko u kole atu 'e au miniti 'e 10 totonu 'a e Hou'eiki Fakafofonga takitaha.

Sea Kōmiti Kakato : Na'e 'osi tali mai pē 'e he 'Eiki Minisitā ki he Feitu'ú na.

Lord Nuku : Ko 'eku fehu'i ko ē na'e 'ai ke fai ko ē ki he totonu 'a e fānaú, pē 'oku tonu nai hono faka'ilo ko ē 'e he fānaú 'a e mātu'á 'o fakatatau ki he totonu 'i he konivēsio 'i Tonga ni. He 'oku ai e lao ia 'oku ne fakangofua.

Paula Piveni Piukala : Sea ke u ki'i tokoni atu.

Lord Nuku : Pē ‘e lava fai ki ai ha me’a.

Paula Piveni Piukala : Ko ‘eku kole Sea, mai mu’a ‘eku ki’i taimí ke faka’osi ‘eku malangá he ‘oku te’eki a’u ‘eku fo’i fakakaukaú ‘aku ki he me’a na’e ‘uhinga ai..

Sea Kōmiti Kakato : ‘E Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala : He ko e poiní eni Sea, ‘oku ke ‘ilo e me’a ‘oku na talanoa ki aí ‘oku ne *interfere* naua he *policy* ngāue ‘a e *Executive*. ‘Oku ou talanoa au he me’a ‘oku ‘omai ‘e he laó. Ko e me’a, ko tautolu ko ‘etau tokangá pē ki he patiseti.

Sea Kōmiti Kakato : ‘E Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala : Tau ‘ave silini pea fakamoleki ...

Sea Kōmiti Kakato : E Tongatapu 7, ‘e Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala : ‘Io.

Sea Kōmiti Kakato : Ki’i me’a hifo ange ki lalo, kātaki Hou’eiki, Me’a ko ia me’a ange mu’a ki he Sea e Fale Alea, mole ‘a e taimi ‘o’oku ko e fatongia e Sea Kōmiti Kakato, ke ‘ohifo ha *issue* he Fale ni pea fai e feme’a’aki ai.

Kuo ‘osi folau atu ‘a e feme’a’aki ia ‘o fekau’aki mo e lipooti. Ko e ‘u me’a ko ē ‘oku ke me’a fakalao ki ai, toki foki ki he Sea ‘o ke ‘ohake kotoa kotoa e ‘u me’a ko ia ‘oku ke fiema’u, He ‘ikai ke u lava au ‘o fakavetevete atu ki he Feitu’ú na ‘o fakatatau mo ho’o fiema’u he kuo...

Paula Piveni Piukala : Miniti pē ‘e taha, miniti pē ‘e taha Sea ‘osi au ia.

Sea Kōmiti Kakato : He koe’uhí ‘oku ke fakamoveuveu ‘i he Kōmiti Kakato. Pea ko hono mo’oní mahalo ko Sisu pē pea fika 2 au..

Paula Piveni Piukala : Ke ma’u ‘e koe, kau koe he monū’ia.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Io. Ka te u lau atu leva e kupu ko ē ka te u ui atu ho hingoa.

Paula Piveni Piukala: Ki’i faka’osi pē au Sea. Ki’i fo’i, ko e ‘uhinga pē au ke a’u ‘eku fakakaukaú he ‘oku mo’oni ‘a e *Executive* ia. Ko e *policy* ngāue ia ‘anautolu. ‘Oku ‘ikai ke u tui au ‘oku totonu ke mau kaunoa ai. Ko e taimi ia ko ē ‘oku ‘omai ai ‘a e *exercise* ko ē ngaahi mafai. Ko e me’a ‘oku mau tokanga mautolu ki aí ko e silini na’e ‘oatu ke mou ō mo ia, na’e Tō Folofola mai pē ‘Ene ‘Afio ‘o pehē: Mou ō mai ‘o kemipeini ‘aki e faitotonu...

‘Eiki Minisitā Pa’anga : Fakatonutonu atu pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Oku ke me’a ki he me’a ‘oku ke me’a ki ai,

‘Eiki Minisitā Pa’anga : Fakatonutonu pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Oku ou kole atu ki he Feitu’ú na ‘e ‘ikai pē nga’unu hotau vaká ‘i he me’a ‘oku ke me’a mai ki ai. Fakatonutonu Minisitā Pa’anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu mo e Sea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. 'Oku fa'a me'a mai pē foki Fakafofongá fekau'aki mo e 'ikai ke fakamatala atu ki he me'a fakapa'anga, ka 'oku te'eki ke me'a mai e Fakafofongá he peesi 19 ki he peesi 24 e lipooti pē 'oku fiemālie ki he fakamatala pa'anga 'oku 'omai he lipooti ko eni 'oku fai ki ai 'etau feme'a'aki pē 'ikai. 'A ia kapau 'oku ne pehē 'e ia 'oku 'ikai ke fiemālie ki ai, ko e hā e me'a 'oku ta'efiēfemālie ki ai. Ka ko e fakamatala pa'anga ia 'a e lipooti ko eni, 'oku vaha'a e peesi 19 ki he peesi 24. Mālō.

Paula Piveni Piukala : Sea ko 'eku 'uhinga 'aku ia ke nau 'omai fakapolokalama hangē ko eni. Nau talamai ko e pole ē. Ko e hā e lahi e patiseti na'e 'oange ki ai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sea fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala : Hā e matavaivai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Ko e *format* lipooti ia ko ē na'a ku lave atu ko ē ki ai, 'e anga fēfē ke tau 'ilo'i e *format* 'ene fiema'u..

Paula Piveni Piukala : 'Oku 'ikai ko ha talanoa *format* eni ia Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Ko e fiema'u fakafo'tuitui ē Sea. 'E anga fēfē ke tau 'ilo'i 'ene fiema'u ke *comply* ki ai 'a e Potungāue kotoa 'a e fonua ni.

Paula Piveni Piukala : Sea..

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Mai 'ene fiema'u ke mau tohi mai e lipooti ki ai.

Paula Piveni Piukala : Sea talaange ke nau ma'uma'u lelei pē, kae tukuange he 'e mahino pē 'eku 'uhingá Sea. Ko e Fale ni, ko 'etau me'a 'oku *approve* heni e patiseti. Pea ko e 'ave ko ē kia nautolu 'oku nau *execute* ko e hā 'enau fa'ahinga *policy* 'oku nau moko'i ki ai fai ia.

'Eiki Palēmia : Kole tokoni eni ia ka 'ikai te u fakatonutonu kapau 'oku 'ikai...

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu.

'Eiki Palēmia : 'E Sea, ko u kole atu pē ke fakatokanga'i 'a e me'a ne me'a'aki 'e he Minisitā Pa'anga ko e lipooti me'a eni na'e fakapa'angá. Ko e me'a ki he feme'a'aki ki he Patiseti 'oku 'i ai pe hono taimi 'o'ona Sea ...

<008>

Taimi: 1205 - 1210

'Eiki Palēmia: ... Me'a fakapa'angá. Ko e me'a ki he feme'a'aki ki he patiseti 'oku 'i ai pe hono taimi 'ona Sea. Ka ko e me'a fakapa'anga ena 'a ē na'e tokanga ki ai 'oku 'asi atú. 'Oua toe mafuli me'i he'ene me'a na'e teké he ko ena kapau na'e me'a ki he lipooti te ne 'ilo e peesi ko eni na'e me'a ki ai e Minisitā Pa'angá, mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea, fiema'u pe 'e au Sea ke *note* he miniti 'oku 'i ai e hoha'a he ko e fakamatala ko eni, fakamatala fakata'u ko eni Sea 'oku makatu'unga he hā, makatu'unga

he patiseti na'a tau 'oange kia nautolú. Ko 'eku poiní ia, na'e a'u 'o pehē mai ko fē homou lipootí, fē *receipt*.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea ko e fakamatala ē ko e peesi 19

Paula Piveni Piukala: Sea ko ha toki famili masiva ia

'Eiki Tokoni Palēmia: Ki he 24, 'oku 'i ai e fakamatala pa'anga, fakamatala pa'anga fē 'okú ne toe fiema'ú 'e ia.

Sea Komiti Kakato: Sai, ki'i me'a hifo pe, me'a mai 'Eiki Nōpele mei Ha'apai Fika 2

Paula Piveni Piukala: Sea ke u ki'i faka'osi atu pe au

Sea Komiti Kakato: Me'a hifo ki lalo Fakafongua he kuo, totonu ke ke talangofua he ko u tukuange pe meesi atu pe, meesi atu pe, meesi atu pe. Me'a mai Ha'apai Nōpele

Tokanga 'Eiki Sea ki he loki tau'anga faile fo'ou mo ha tokoni faka'ilekitulōnika

Lord Fakafanua: Ko ia Sea ke hoko atu pe 'eku fakamalanga pea te u taimi'i pe 'e au ia au he ko e 'uhingá ko e miniti 10 'oku takitaha miniti 'e 10 pe. Sea ko e peesi fika 21, 'i he tepile fika 4, 'a ia ko e fika 14 totongi koloa mo e ngāué. Ko e patiseti ko eni 'a e Potungāué 'oku 1.09 miliona. 'A ia ko 'eku fehu'i ko eni ki he 'Eiki Minisitā he Kupu ko eni fakatatau ki he peesi 111 mo e 112 'o e lipootí.

Ko e loki tauhi'anga faile fo'ou pea mo e tokoni faka'ilekitulōniká 'oku fiema'u e *flat page scanner* mo e ngaahi polokalama ki ai. Ko 'eku fie 'ilo pe ko e hā e mahu'inga e ngaahi me'a ko iá koe'uhí hangē ko e fakamalanga ko eni 'a Tongatapu 7. Ko e tu'o 2 eni hono 'ohake e ngaahi lipooti ko eni koe'uhí 'oku 'ikai ke fakapa'anga'i ia he patiseti ko ē 1.09. Ko e fakatokanga'i pe koe'uhí ko e 'amanaki ke tau fakahū mai ki he Falé ni 'a e patiseti fo'ou. Pe ko e fiha 'oku fiema'u ke *allocate* hení.

Tokanga ki ha tokoni mei he ngaahi fonua hoa ngāue ke fakaivia e ngāue 'a e Potungāue

Ua ki ai 'oku 'i ai ha kole tokoni pe 'oku 'i ai ha ngaahi hoa ngāue 'o e Pule'anga Mulí te nau hanga 'o fakaivia'i e ngāue ko eni. Pea ko e me'a ko ē ko u hoha'a ki ai Sea koe'uhí ko e tu'o 2 eni hono 'ohake e 'isiu ko eni pea 'oku tu'uma'u pe pa'anga ko eni. 'A ia ko e muimui pe he pa'anga ko eni kuo ma'u ko eni he potungāué he peesi 23. Fakatokanga'i pe he peesi 23, fakatokanga'i pe he tepile fika 7. 'Oku hā hení 'a e tō kehekehe 'i hono fa'u ko ē 'esitimetri mo e patiseti ko ē potungāué pea 'oku hā pe he peesi 24 'oku 'asi ai 'i he 'i hení ko e pa'anga hū mai totonu na'e tānakí 'oku ma'ulalo ma'u pe ia 'i he pa'anga hū mai fakafuofuá.

Pea kapau te mou me'a hifo ki he peesi 23, tepile fika 7, 'oku hā ai ko e totongi tauteá mo e mo'uá 'oku fakafuofua ki he 750000. Ka ko hono totonú ko e 560000, ko e totongi tauteá mo e mo'uá 'oku fakafuofua ki he 150000 pea ko e 40000 pe 'oku tānakí. 'A ia pea 'oku toe hā tatau pe 'i he ngaahi totongi laiseni malí. Ko e 30000 'oku fakafuofuá pea ko e 20000 pe 'oku tānakí.

Ko e me'a pe 'oku hiki hení he tãnaki pa'anga 'a e potungãuë Sea ko e ngaahi totongi vete malí 'oku hiki meí he fakafuofua 20000 ki he 30000. Pea 'oku hã pe he toenga ko eni lipootí. 'A ia Sea ko e me'a pe ia 'oku ou muimui atu he pa'anga ko ē 'oku tãnaki ko ē 'e he potungãuë. Ko 'eku fie 'ilo pe 'aku ia pe ko e hã e founa ngãue 'oku ngãue'aki he ngaahi pa'anga ko ē 'oku tãnaki meí he hiá. 'Oku 'i ai e pa'anga 'oku mau ma'u he *news* 'oku tãnaki he taimi ko ē 'oku puke ai e kau faihiá. Tautefito ki he faito'o konatapú, ko e hã e me'a 'oku hoko ki he pa'anga ko iá. 'Oku tu'utu'uni 'e he Fakamaau'anga ia ki he feitu'u 'oku 'ave ki ai e pa'angá. He 'oku mahino pe ngaahi koloa fakataputapú 'oku fa'a 'ohake ka ko e hã e me'a 'oku hoko ki he pa'anga ko iá. He kapau 'oku fakafoki ia ki he *general revenue* pe ko e pa'anga e pule'angá. Fēfē kapau 'e fakafoki pe pa'anga 'oku tãnaki ki he Fakamaau'angá ke tokoni'i e ngãue ko eni 'oku hã ko ē 'oku 'i ai e tōnounou e fakapatisetí.

Hangē ko e fiema'u ki he *flat page scanner* pe ko hono fakalelei'i e *archive*. Ko e fo'i fehu'i fakalukufua ko ē 'oku fekau'aki mo e ngaahi tōnounou fakaivi ko eni fakapatisetí hã e me'a 'oku hoko ki hono langa 'etau Fakamaau'anga fo'ou. 'Oku ngalingali 'oku 'i ai ha faka'ilonga lelei meí he ngaahi tokoni mei mulí. Koe'uhí ko e ngaahi tōnounou ko eni koe'uhí ko e 'u naunau fakangãuë mo e feitu'u faka'ofisi ko ē 'oku ngãue'aki ko eni he Fakamaau'angá 'oku 'i ai e fiema'u ...

<010>

Taimi: 1210-1215

Lord Fakafanua: ... pea hangehangē ko e toutou 'asi ko eni he 'ū lipootí 'oku 'i ai e fiema'u vivili ki ai.

Tokanga ki he ngaahi fokotu'u fakatau 'e 3 na'e 'ikai ke tali (*Procurement*)

Ko e me'a he peesi 24 he kupu faka'osi ko eni fakataú fekau'aki eni pea mo e *Procurement* pe ko e *comply* 'a e potungãuë ki he potungãue ki he *Procurement*. 'I he setesi faka'osí, ko e fokotu'u fakatau 'e 3 na'e 'ikai tali pea na'e 'ikai faipau ki he ngaahi tu'utu'uni ki he fakatau fakapule'angá koe'uhí na'e 'uluaki fakahoko 'a e ngãuë ia kimu'a pea toki fakahoko 'a e fakataú. 'A ia 'oku mu'omu'a hono fakataú pea toki fai e *Procurement* kimui, maumau ai e tu'utu'uni ngãue. Tu'o tolu 'ene hoko.

Sea ko u kole pe ki he 'Eiki Minisitā ke ne fakama'ala'ala mai pea 'oku mahino pē kiate au koe'uhí ko e ngaahi ngãue fakalaó 'oku 'i ai 'a e fiema'u ia ke fakahoko e lelei tahá pea ko e lelei tahá he 'ikai ke ma'u ia kapau te tau muimui ki he *Procurement*. 'A ia ko e me'a ia 'oku ou fiema'u ke fakama'ala'ala mai he 'Eiki Minisitā ngalingali fiema'u ke liliu 'etau ngaahi tu'utu'uni ke ma'u mei ai e lelei tahá koe'uhí he 'oku 'ikai ke hangē fakatau ia ko ē ki he 'ū me'a fakalaó ko e fakatau nōmolo.

Pea ko 'eku 'ohake e me'a ko eni he 'oku mau fe'ao mo e me'a tatau 'a e fakafekiki pē Fale Aleá pea mo e Potungãue Pa'angá 'i he ngaahi me'a fale'i fakalao koe'uhí ko e me'a ko eni. Pea ko u 'ohovale he 'asi hení, ta ko ē ko e me'a fakalao pe ia he 'oku pehē pē mo e Potungãue Laó ia, 'oku 'ikai ko e Fale Aleá pē 'oku faingata'a he *Procurement* 'ū me'a fakalaó. 'A ia ko e me'a pe 'oku ou 'ohake hení Sea kapau 'oku 'i ai ha tali ki ai 'a e 'Eiki Minisitā, peesi 38.

Fakamālō'ia ngaahi ngāue fakalalakaka kuo lava he ngāue fakalao

Ko u fakamālō'ia e ngāue 'a e potungāue koe'uhí he 'oku 'asi he tēpile ko ení he peesi 38 'a e 'alu pē taimí mo e lahi ange mo e fakalalakaka 'a e ngāue fakalao mo e tokolahi e kau ma'u faka'ilonga fakalao. Mei he 2018 ko e kau ma'u faka'ilonga kakatō na'e 'i he 62, 'i he 2022 'oku 'alu hake ki he 88 pea 'oku faka'avalisi ko e kau *graduate* pe ko e kau hū loea fo'ou 'oku meimei 'i he 6 pe ko e 9 he ta'u.

Pea hangē ko e ngaahi tōnounou ko ení he fiema'u ko ē ke *access* ki he laó, ko u pou pou mo fakamālō ki he potungāue ko ení hono faka'ai'ai ke tokolahi ange kau loea he fonua ni koe'uhí 'oku 'alu pe taimí mo hiki 'a e fiema'u ko ení ki he laó 'o hangē pe ko ia 'oku hā 'i he peesi fika, peesi fika 64. 'A ia peesi fika 64 'oku 'alu pē taimí mo hiki e ngaahi hopo ko ení 'i he Fakamaau'anga Lahí. 'A ia ko e faka'ilonga ení 'oku mahino 'oku lahi, 'alu pē taimí mo hiki mo lahi ange 'a e ngaahi fakatonotonu fakalao he fonua ni.

Mei he ta'u kuohilí kuo hiki hake 'aki e hopo 'e 400 he ta'u. 'A ia ko e ngaahi hopo ko ení 'i he Fakamaau'anga Lahí 'ata'atā pē 'oku 'i he 1,420 he ta'u. Ko 'eku kole pē 'a'aku ki he 'Eiki Minisitā ke ne *update* mai angé Falé ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a e hopó 'i he ta'u ni. 'Oku kei hoko atu pē hiki e ngaahi hopo ko ení mo e ngaahi fakatonotonú he ko e fu'u hiki lahi ení 'a e tānaki mai 'olunga 'i he nōmolo ko ē fakakātoa 'a e ngaahi hopo ko ení 'oku fakahokó 'aki e hopo 'e 400. 'A ia ka ko e 'uhinga 'oku hiki ai koe'uhí ko e lelei ange 'a e fakahoko fatongia 'a e kau Fakamaau'angá 'a 'enau *clearance rate*, ko ia? Pe ko e lahi e hikí ko e lahi ange pē fakatonotonu e hou'eiki e fonua?

Kapau te mou me'a hifo ki he peesi fika 43, peesi fika 43 ko e tēpile ko ē 'oku hā ko ení 'a e va'a ko ē ngaahi hopó pea mo e peseti ko ē kuo aofangatukú, 42 mo e 43. Mei he hia ki he hopo tangi sivile ki he vete mali ki he kole ke lesisita ha koloa 'o ha pekia. 'Oku fakafiemālie 'aupito e *clearance* ko ení koe'uhí 'oku 'ova he peseti 'e 50 pea 'oku ofi e lahi ki he peseti 'e 100. 'I he'ene pehē ko e fakahoko fatongia ko ení 'a e hou'eiki Fakamaau'angá 'oku lelei 'aupito pea 'oku ou fakamālō'ia 'enau ngāue.

Ko 'eku fehu'í pē ki he 'Eiki Minisitā ke ne tali mai angé, ko e hā e 'uhinga 'oku peseti 'e 25 ai pē 'a e tauhi 'o e fānaú. Tō lalo 'aupito ia he toenga ko ení 'a e ngaahi hopo sivilé, pe ko e hā e 'uhingá ...

<002>

Taimi: 1215-1220

Lord Fakafanua: ... he koe'uhi he ko e mo'ui 'a e to'utupu pea mo e fānau 'oku mahu'inga pea 'oku fiema'u ke mahino 'a e feitu'u 'oku nau iku ki ai, hili ko ia 'oku peseti pē 'e 25 'a e ngaahi *case* ko ení kuo lava 'o fakakakato ko ení 'i he Fakamaau'anga.

Fehu'ia pe 'oku fe'unga kau Fakamaau Polisi 'e toko ke feau ngaahi fiema'u faka-Fakamaau

Sea ko e peesi fika 45, na'e 'osi 'ohake pē ení 'e he kau Fakafofonga pea 'oku toe hā pē me'a tatau 'i he peesi hono 6, 'oku 'uhinga ení ki he 'ikai malava 'e he Fakamaau'anga Polisi ke tulituli ki he fakatatau ki he lahi 'o e ngaahi hopo hū mai, 'enau lahi ange 'a e hopo hū mai 'i he hopo ne aofangatuku. 'Oku fiema'u ke toe fakatokolahi'i 'a e kau Fakamaau'anga Polisi, pea na'e 'osi talamai mai pē 'e he 'Eiki Minisitā Polisi 'a e 'Eiki Minisitā Lao, kuo fakatokolahi

‘aki ‘a e toko 3. Ka ‘oku fe’unga nai ‘a e toko 3 ko eni ke feau ‘a e ngaahi fiema’u ‘o hangē ko e hiki ko eni ‘a e ngaahi hopo. Pē ‘oku fiema’u ke, pē ‘oku fe’unga pē ‘a e 3 ko ē kuo fakanofu. Koe’uhi kapau te tau hanga ‘o fakafehoanaki ia pea mo e fiema’u fakapa’anga, fiema’u ke fakaivia’i fakapa’anga ‘a e patiseti hangē ko e peesi 19.

Sea ko e peesi fika 61 ..

Sea Komiti Kakato: Tui kote, fakamolemole. Fakamolemole pē ‘Eiki Nōpele Ha’apai, fika 2 koe’uhi pē ko ‘etau taimi, kātaki pē ‘e a’u ki ‘anai, ‘e toe tuku atu pē ki he Feitu’u na ke ke me’a mai, pea ‘oku ou fakamālō atu ko hono ‘ai ia, me’a mai he līpooti ka tau ‘unu atu hee. Tau liliu ‘o Fale Alea.

(Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ki hono me’a ‘anga, Lord Fakafanua)

‘Eiki Sea: Toloī ‘a e Fale ki he 2.

Toloi ki he 2 efiafi.

<005>

Taimi: 1420-1425

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea.

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki, hangē pe ko ia na’a ku fakamatala he kamata ko ē ‘etau fakataha he ‘aho ni, tau foki mai he 2:00 ‘o hoko atu ‘i he ngaahi me’a makehe. ‘A ia na’e ‘i ai e ni’ihi ‘ia moutolu na’a mou kole he uike ni pea koe’uhī ko e ‘aho faka’osi eni e uike, tau kamata ai pea tau toki liliu ‘o Komiti Kakato faka’osi ai pe ki he uike ni.

‘A ia ko e ‘Eiki Nōpele Tongatapu pea mo Tongatapu 8, Tongatapu 2 pea mo ‘Eua 11, kae ‘uluaki me’a mai e ‘Eiki Nōpele.

Lord Tu’ivakanō: Tapu pe mo e Feitu’u na Sea kae ‘uma’ā ‘a e Fale Alea ‘o Tonga, Sea tuku pe mu’a ke ‘uluaki kamata atu ‘a 8 he koe’uhī ‘oku ‘ikai ke ‘i heni e Palēmia ko u fiema’u pe ke fakahoko atu e me’a ko eni ‘oku ‘i heni Sea.

‘Eiki Sea: Kapau ‘oku tōmui mai e ‘Eiki Palēmia ki ho’o me’a pea tau hoko atu pe kia Tongatapu 8.

Fehu’ia tu’unga taukei fakatekinikale kautaha fakahoko ngāue valitā kongā hala ‘i Tongatapu 8

Vaea Taione: Tapu mo e Sea, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea mālō ‘etau laumālie he ho’ataa ni. Sea ko e tu’u hake pe motu’a ni ia ko e fakahoha’a mai ‘a e kāinga ‘a e motu’a ni mo e vāhenga fekau’aki mo e valitā hala ko eni na’e toki ‘osi, nau fai pe ‘enau hoha’a mai Sea ka na’e me’a ‘a e Minisitā ‘o e MOI ki ‘Amelika. Pea ko u fakafeta’i ‘oku toe foki mai. Kae fakahoko atu pe mu’a ‘a e le’o ‘a e mātu’a Sea.

Na’e mahino pe ki he motu’a ni ‘a e me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā ko eni kimu’a kuo pau pe ke fai e fakalelei ia ki he toe *reseal* pe ko hono valitā ‘a e ngaahi hala he ‘osi e ngaahi ta’u lahi,

pea ko e fo'i konga lahi ko eni Sea na'e kamata mai ia mei mala'e vakapuna pea ko e fai e hoha'a e motu'a ni mo e kāinga, ko e ha'u ko eni mei Malapo he ngata'anga ko ē 'o e taimi ni 'i Nualei. 'A ia ko e meime i ko e fo'i 'aho 'e fā 'a e ngāue ko eni Sea pea 'oku mahino pe ki he motu'a ni ia 'a e 'uhinga na'e fai ai 'a e ngāue 'i he taimi ni ko e vela taha ko ē ko ē 'o e ta'u ko e saitaha ia ki he valitā ke ma'u pea pipiki 'a e valitā pea mei hono makamaka ki ai Sea.

Na'e 'ikai ke 'i ai ha ngaahi fanga fo'i *potholes* pe ko ha fanga fo'i luo 'i he fo'i ...kau eni ia he fo'i hala faka'ofa'ofa Sea 'a e lele mai he Hala Taufā'ahau 'o a'u mai ki kolo ni mea'i pe ia he Hou'eiki, ka ko e taimi ko ē na'e fai e ngāue Sea ko e taimi vela foki. Ko e valitā efu taha eni Sea 'oku ou 'osi lave'i 'e he motu'a ni Sea hono fakahoko, pea ko e lele ko ē 'a e ngāue Sea na'e lele mo e po'uli, lele po'uli Sea na'e 'ikai ke 'i ai ha maama ia 'ikai ke ai ha maama ia he hala pea na'e tali miniti 10 e faha'i ko eni kae lele mai e faha'i ko ē tali miniti 'e 10. Pea na'e fu'u ta'efakafiemālie 'aupito Sea 'a e ngāue ni. 'Uhingā ko e ngaahi maama hala pe ia ko ē he ve'ehala na'e fai'aki e ngāue ko enōSea 'a e maama 'uhila. Pea kuo 'osi e ngāue ia Sea ka u fakamālō au ki he 'Eiki Minisitā kuo lava e ngāue ia Sea, ka ko e me'a ko ē na'e hoko Sea ko hono valitā pe ko hono ngaahi ha me'a 'e ngaahi mei he sai ki he sai ange pe ko e lelei ki he lelei ange...

<007>

Taimi: 1425-1430

Vaea Taione : ..pea ko e nunu'a eni ia e ngaahi hala ko eni Sea valitā ko eni kātaki pē Minisitā. Ko u pehē pē ko e pa'anga mole eni Sea. Kuo 'alu mei he saí ki he petepete pea toe tau hake mo e valitā ia he ngaahi me'alele. 'A ia 'oku nau lele mo e efua mo e ngaahi alā me'a pehē.

Ko e fehu'i pē ki he Minisitā ke fai mai ha tali fakafiemālie ki he tu'unga fakatekinikale ko eni 'a e kautaha ko eni na'a nau fai ko eni 'a e valitā pē 'oku pehē pē valitā ia ko eni 'oku te'eki ai ke u sio au ha valitā pehē Sea. 'Alu ia mei he sai 'aupitō, pea kuo 'osi maumau e konga halā ia he anga e fakakaukau 'a e motu'a ni mo e kāinga. Kuo efua pē ia pea toe petepete ange 'o mole 'a e fo'i sai 'aupito ia ko ē kimu'á he tu'unga ko e he taimi ni. 'A ia ko e fo'i pa'anga ko ia Sea, he sio 'a e motu'a ni, ko e pa'anga pē ia 'alu mole pē ia pea toe fai e ngāue lahi ia ki ai.

Ko e kole pē ki he 'Eiki Minisitā ko e hā 'a e tu'unga fakatekinikale ki he ngaahi kautaha 'oku nau fai 'a e fa'ahinga ngāue pehé ni Sea. Ko ia pē mālō.

'Eiki Sea : Me'a mai 'Eiki Minisitā.

Tali mei he Pule'anga fekau'aki mo e tokanga Tongatapu 8 he tu'unga taukei fakatekinikale kau ngāue valitā

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sea mālō. Tapu mo e Feitu'ú na Sea tapu pea mo e kau Mēmipa 'o e Fale Alea. Sea 'oku 'oatu 'a e fakamālō lahi 'aupito ia ki he Fakafofonga ko eni 'o Tongatapu 8 he'ene 'omai 'a e *issue* ko eni. Ko u kole pē Sea ke 'omai pē mu'a haku ki'i taimi fe'unga ke u tali ai 'a e fehu'i ko eni 'o kamata pē mei mu'a 'aupito Sea.

Sea, ko e hala ko eni na'e ngaahi ia he ta'u 1994, 95, 96 pea na'e kau 'a e motu'a ni 'i he ngāue ko ia. Ko e mo'ui 'o e hala ko eni 'oku 'i hono ngaahi fe'unga ia mo e ta'u 'e 25. Pea 'oku 'i ai 'a e lao 'o e monomonó 'i ha fa'ahinga *infrastructure* pē 'i māmani Sea, ko 'ene a'u ki he

taimi ko iá kuo pau ke monomono. Pea kapau he 'ikai ke monomono, te tau li'aki 'a e *asset* ko ia 'o ta'e'aonga.

Sea, ko e me'a te u lave ki ai Sea, ko 'etau *investment* 'i ha me'a pea kapau 'oku ngaahi 'o lelei, na'e tonu ke tokanga'i mai ia 'i he ngaahi ta'u ko ē ta'u 20 'o e *asset* na'e tonu Sea ke 'i ai 'a e kumi pa'anga, pea ngaohi 'i he 'osi 'a e ta'u 'e 25. Ka 'ikai ke fai e ngāue ko ení Sea, 'e ta'e'aonga ia. 'Oku ai e fakafuofua ko e ngaohi fo'ou 'o e fo'i hala ko eni, 'oku 'asi ia 'i he *NIP* 'a ia ko e *NIP* Sea ko e lipooti ia 'oku ngāue'aki 'i he mei he ngaahi fonua ko eni 'oku nau ō mai 'o tokoni ki he fonua ni, 'o nau ō mai 'o to'o 'a e fo'i hala ko ení 'o fakapa'anga. Pea ko e fo'i hala ko ení kapau 'e 'osi hono ta'u 25 hono ngaahi fo'ou 'i he 'asi ko ia 'i heni, ko e *NIP* ko e *National Investment Plan* 'a e fonua. 'Oku fe'unga eni moe pa'anga 'e 40-60 miliona Sea. Ko e a'u ko ení 'oku kilomita 'e 20 pea mei he tu'unga fuká ki mala'evakapuna, pea 'oku ai 'a e kilomita ai 'e 10 'i loto kolo loto Nuku'alofa. Kau ai 'a e Hala *Bypass*, kau ai 'a e Hala Vuna, kau ai mo e fanga ki'i hala 'i he māketí kau ai pea mo e hala 'i Palasi Sea.

Sai Sea kapau te ke me'a atu Sea mei he tu'unga fuká ki 'Apifo'ou, Sea kuo tau 'osi tōmui tautolu ia he monomono. 'Osi tōmui tautolu ia he monomono. Kuo pau ke fai 'e he Potungāue ia mo e fonua ni ha me'a ke fakahaofi ai 'a e ngaahi fo'i hala ko eni, pea ko e lao ia. Tuku pē Sea ke u ngāue'aki 'a e fo'i lea ko eni. Fo'i lao ia 'o e *Asset Management System* ki he *Infrastructure*. Hangē pē eni ia Sea ko haku ki'i fale. Ko e Lao ki he *Zincalume Roofing* kapa 'ato ko iá Sea, ko e ta'u pē 'e 5. Pea kapau 'e 'osi ha ta'u 'e 3 kuo pau ke ke toe vali 'a e 'ato ko eni Sea, te ne toe tānaki mai 'e ia 'a e ta'u 'e 4 ta'u 'e 5 ka hoko maí.

Sea ko e fo'i hala ko eni Sea kuo pau ke fakahaofi. Ko 'etau fili ko eni Sea ki he'etau *maintenance* 'oku tau sio ki he pa'anga 'e 1 pē 2 miliona ke fakahaofi 'aki 'a e hala ko eni. Te ne toe 'omai 'e ia Sea 'a e ta'u 'e 5 - 10 kae fai e feinga pa'anga 'a e Pule'angá Sea. Ko u kole au ia heni ki he kakai e fonuá mou kātaki, ko e ngāue ko eni ko eni na'e tonu ke fai ko ē 'i he ngaahi Pule'anga mai ko ē, 'osi e ta'u 'e 20 nau ō kumi e pa'anga, 'osi e ta'u 'e

<008>

Taimi: 1430 – 1435

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... 25 ko e fakalelei e ngāue ko ení, fakalelei'i e ngaahi hala ko ení. 'Oku 'i ai e ngaahi 'eseti 'a e fonuá ni Sea 'oku lau miliona, 'oku a'u 'o piliona. Ko e ta'etokanga ki he *maintenance*. Pea ko e hā e me'a 'e fai he fonuá, hā e me'a 'e fai 'e he Pule'angá, hā e me'a 'e fai 'e he potungāué, hā e me'a 'e fai 'e he motu'á ni. Ko e hā e founa mo e tekinolosia 'o e fonuá ni te tau lava 'o *save up* 'aki e fo'i hala ko ení ke lava 'o pine'i ha fo'i ta'u 'e 2 pe 5 ka hoko maí. Kae fai e tefito'i fatongia e pule'angá ko hono kumi e pa'anga ko ení ke ngaahi'aki.

Ko ia ai 'eku kole fakamolemole atu heni ki he fonuá, kuo pau ke fai e ngāue ia ko ení he 'ikai ke tuku ia pea he 'ikai ke ta'ofi ia 'e ha taha. Kuopau ke tau *save* e pa'anga ko ení Sea

Lord Tu'ilakepa: Sea, tapu mo e Feitu'u na, 'Eiki Minisitā 'e lava pe ke mau tokoni atu ki he Feitu'u na

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō

Lord Tu'ilakepa: Mo'oni pe Feitu'u na ia, tapu atu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, Tapu pea mo e

‘Eiki Palēmia mo e Hou’eikí e Fale Aleá. Mālie ‘aupito ‘aupito e me’a ia ‘okú ke me’a mai ki ai. Ko hono mālié he ‘okú ke me’a mai koe’uhí ko e Pule’anga eni ‘e fiha mo e ‘ikai ke nau fai e me’a ko iá, a’u mai eni ki he taimi e Feitu’u na pea ‘oku tonu, he ‘oku mo’oni e Feitu’u na he ko ena ‘okú ke fai ‘e he Feitu’u na. Ko e founa ko ē ‘oku fai’aki ‘e he Feitu’u na ko u ‘osi ‘eke’eke ‘e au ia pea ‘oku ‘i ai mo hoku tehina ‘oku ngāue ki he fa’ahinga valitā ko ena ‘oku mou valitā’i he taimi ní ‘oku ‘ikai ko e founa ia.

Pea na’á ku ‘eke ki hoku tehina he ngāue he me’a ko iá talamai ‘e hoku tehina ‘oku ‘i ai pe mīsini ‘okú ne kai pe valitā ko ē ‘o ‘alu ki ‘olunga pea toe haka pea toe ha’u pe ‘oku ‘i ai pe mīsini, laku pe ‘oku nau toe teke’i pe ‘enautolu he lēvolo ko iá. Ko e fo’i me’a ko ena ‘oku mou ‘ai pe ‘emoutolu ko e hā, *zip seal* ‘o laku ko ē he efú. Fu’u me’a ‘a ia na’e talu ‘eku, ko u fiu hono fakamanatu’i hangē kiate au ko e halá ni ia na’e ‘ikai ke 94. Ko e 94 ko e ta’u ia na’á ku hū mai ai ki he Fale Aleá ni pea ‘oku ‘osi fuoloa e halá ia ai. ‘Oku ou

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ke u ki’i tokoni pe ki he Fakafofongá

Lord Tu’ilakepa: ‘Ikaí ko ‘eku ‘oatu pe ‘e au ko u ‘ilo pe ‘e au ‘oku ‘i ai ho’o lēkooti.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘Ikaí koe motu’á ni na’á ku ‘enisinia ai Fakafofonga.

Lord Tu’ilakepa: Ko ia ko ‘eku fakakaukau atu pe ke ke mea’i he koe’uhí ko u manatu’i lelei pe ‘e au e fo’i taimi na’e ngaahi ai e halá he na’e ko e 94 na’á ku hū mai ai au ki he Fale Aleá ‘osi fuoloa e ngaahi e halá ia kimu’a ‘i ai. ‘A ia na’a ku hū mai au ki heni he 93 ‘osi fuoloa ngaahi e halá ia kimu’a ia ai. Pea ko u fie ‘oatu pe ‘e au ki he Feitu’una, faka’ofa’ofa mālō si’o feinga ‘a e Feitu’u na ke fakahaofi e halá ka ko e founa ko ē ke fakahaofi mai’aki e halá ki ai ko ē ‘a Tongatapu 8. Kapau na’e ‘omai ia ‘o ‘ave ki Ngele’ia ki he ‘ū hala ko ē, kolosi ko ē ‘o ‘alu ko ē ‘i loto ko iá. Takai hake ‘a e fanga ki’i me’a ko iá, tonu ‘aupito hono lakú ki Hahaké, laku e hala Hihifó.

Ko e fo’i hala ko ení, fu’u pelepelengesi ‘aupito ‘aupito Sea. ‘Oku ‘i ai pe mo e ki’i tama Tonga na’e ha’u mei ‘Aositelēlia, talanoa e leka ko ení, ko ‘eku talanoa mo ia he ‘api ko ē ‘o Sione Valita ‘a eni ko ē ngaahi moto. Mālie, talanoa e ki’i tamá he me’a ko ení he’enu ‘ohovale ko ē he koia pe he me’a ‘oku fiu ‘eke’i ko ē he. ‘Oku ‘i ai ‘eku paiki ē ke ke mea’i, ‘ikai ke u toe lava au ‘o lele ai. Ko u ilifia au nau hekea, ko e me’a ‘e hokó te u tali ha ta’u ‘e fiha kae ‘oleva ke ‘osi e maka ko iá kau toki lava ‘o lele he ki’i moto saikolo ko ē na’á ku ‘omai.

Pea ko ‘eku fie tokoni pe ki he Feitu’u na fakamālō ho’o fakahaofi e halá, faka’ofa’ofa ‘aupito. Ko e me’a eni ‘e taha ‘oku ou ongo’i lahi tahá ‘ū hala ‘i kolo ní ko e fo’i hala Taufá’ahaú. ‘I ai e founa na’a mou hanga ‘o ‘ai ko hono tu’usi pea toe ‘oatu pe valitā ko iá toe ki’i, ko e fo’i tōtōatu ‘aupito ia. Pea mahalo ko e me’a ia ‘oku hoha’a ki aí pea ‘oku hoha’a mo e ni’ihi tokolahi kae me’a mālie hono ‘omai ‘e Tongatapu 8. Ka ko u fakamālō pe ki he Feitu’u na ho’o me’a maí.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘E Sea tuku pe mu’a ke u faka’osi atu ‘eku talí Sea. Sea mālō Sea tapu mo e Feitu’u na, tapu pea mo e Fale Aleá. Sea ko e tekinolosia ko eni ‘o e valitā Sea ko e founa ko eni ‘oku fakahoko maí ‘oku mo’oni ‘aupito ia ko e founa ia, ‘ikai ke ‘i Tongá ni e tekinolosia ia ko iá Sea. Ko e monomono ko eni ko ē ‘oku fai he taimi ní ‘a ia ‘oku halu pea ‘oatu pea mo e makamaka ‘o tufaki hifo ‘i ‘olungá Sea. ‘Oku pa’anga ia ‘e 75 ki he sikuea mita.

Sea ko e maumau ko eni ko ē 'oku hoko he halá Sea 'oku hangē ia ko e 'alu 'a e kanisá. Te tau monosi hē 'e ngāue, te tau monosi ē 'e ngāue. Ko hono tāpuni mo hono to'o e me'a ko ení Sea ko hono sila'i pea ko hono fana'i'aki ko ē e valitā 'i 'olungá Sea 'oku lava leva ia ke ne hanga 'o to'o peá ne hanga 'o ta'ofi 'a e vaí mei he'ene hūhū ki lotó ...

<010>

Taimi: 1435-1440

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... Sea hangē ko e me'a na'a ku lave ki ai 'anenaí pea tuku mai mu'a ha'aku ki'i taimi fe'unga kae toki fai mai ha fehu'í. Ko e Hala Vuná mei, Hala Vuná pea mei he fu'u pou' 'o a'u ki 'Apifo'ou Sea mou me'a atu ki ai, kamata ia ke tōmui hono monomonó. Ko e Hala *Bypass* pea mei he Kuini Salote 'o lele 'o tau mai ki he mangafā ko eni e 'api polisi Sea kuo ofi mo ia he tōmuí. Ko e fehu'í leva ia ko ē ke tau sio ki aí, ko e hā e me'a 'oku fai? 'Io ko e tekinolosiá ē 'oku talanoa ki ai 'a e Fakafofonga Nōpelé he 'Eiki Nōpelé, 'oku 'i Tongá ni e tekinolosia ko iá? Sea 'ikai. Me'a 'oku ui ko e *hot mix*, te tau tali ki he *hot mix*, ko e ha'u 'a e *hot mix* Sea 'oku lue mai 'aki ia 'a e 50 miliona.

Lord Tu'ilakepa: Sea ki'i fakamolemole pē he'eku tu'u tu'o uá ka 'oku mahu'inga 'aupito e me'a ko ení Minisitā. 'Ikai ke fai ha tuputāmaki ia ki he Feitu'u na, ko e fakatokanga'i 'e he kakai e fonuá. 'Oku ke me'a ki Kuini Sālote, ko e *hot mix* ia ko ē 'oku ke me'a ki aí. Kimui ni mai na'e 'i ai e misini na'a ne 'osi teke 'o fai hono leia, lele mo e lola pea fana mo e lolo koe'uhí ke lava 'o ma'u 'a e tokalelei ko iá. Ko 'eku, 'oku 'i fe'ia e misini ko iá 'eku 'eke atu ai ki he Feitu'u na pe 'oku 'i fē misiní?

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Eiki Sea ko e tekinolosia ko iá Sea ia 'oku nau kei ngāue pē motu'a ni he potungāué pea 'oku mo'oni 'aupito e Fakafofongá ia. Taimi ko ē na'a mau kei ngāue aí na'a mau, ko e fo'i hala ia na'e kau mo ia hono folahi atu he *hot mix*. Ko e kongá ko ena 'o palasi 'oku ha'u ko ē 'i Taliaí na'e folahi ia he misini ko iá. Sea na'e 'i ai e tekinolosia he fonuá ni pea na'e 'i ai e kakai na'a nau lava 'o fai e ngāue ko iá 'i he taimi ko ē.

'I he ta'u ko eni 'e 10 na'e toki 'osí, mole e tekinolosia ko iá mei he Pule'anga ni pea mo e potungāue, 'o 'ikai ke tau lava ai 'o fai 'a e monomono ko ení he na'e ha'u fakataha pē 'a Siapani ia pea mo hono langa 'o e hala ko ení pea na'a nau hanga 'o fokotu'u pea mo e, 'a e *hot mix plant* 'i he potungāué ke fai 'aki e monomono 'o e hala ko eni. Ta'u 'e 10 ko ē na'e toki 'osí Sea, 'ikai ke 'i ai ha misini pehē ia 'i he potungāué. 'Oku 'ikai ke toe 'i ai ha *hot mix plant* ia ko e fu'u me'a pē 'oku tu'u he, 'i he 'apingāué.

Sea ko e fehu'í, ko u kole pe eni ki he kau Mēmipa, ko e hā e me'a 'e fai he potungāué. Te tau nofo 'o sio ke maumau pe ko e hā e tekinolosia te tau faí. Kapau te tau, te mau nofo noa'ia 'e tukuaki'i kimautolu ko e tukuange e *asset* ke ta'e'aonga. Pea kapau te mau ala 'o fai ha me'a 'aki 'a e tekinolosia 'oku ma'u he taimi ní Sea 'e toe lāunga'i kimautolu 'oku petepete 'a e halá. Ko e me'a ko ena ko ē 'oku hoko he loto hala he taimi ni 'oku ui fakapapālangí kātaki pē Sea ko e *bleeding*, ha'u fakataha ia pea mo e mafana.

Sea 'oku 'i ai hono lelei 'ona ki he'ene hū hū ki he *cracking* ko ē 'o e fo'i hala motu'á. Lava e valitā 'o ne *penetrate per line cracking* ko ē te ne lava 'o malu'i e fo'i halá 'i he taimi ko ē 'oku 'uha aí. Ta'u 'uha eni ta'u kuo'osí mo e ta'u atú Sea, pea na'e uesia lahi ai 'a e fo'i hala ko ení.

Sea ko e fakakaukau ia pea mo e talatuku te ke fai ki he Feitu'u na pea mo kitautolu

fakafo'ituitui ko e hā e me'a 'oku totonu ke fai he Pule'angá. Ko e lelei taha eni 'oku fai he Pule'angá ke fakahaofi 'a e fu'u laui miliona ko eni Sea. Ka toe ha'u ha ngāue ...

Vaea Taione: Sea ka u ki'i tokoni pē ki he Minisitā. Kātaki pē he toe me'a tu'o ua haké Sea. Ko 'eku 'uhinga 'a'aku ia Sea 'e 'Eiki Minisitā ko e fai ko eni ko ē 'a e valitā he kautaha ko eni Sea 'e 'Eiki Minisitā, 'ikai ke lava 'o 'omai ha taha mei ho potungāué ke ne hanga 'o *monitor* 'a e ngāue ko eni valitā mahu'inga ko eni he ko e fo'i ngāue mahu'inga eni. 'Oku ou 'uhinga pehē atu, 'uhinga he na'e 'ikai ke 'i ai ha taha ia he potungāué na'e 'i ai te ne ha'u 'o *manage* mo *monitor* 'oku tonu e valitā 'oku ngaahi'akí. Tonu e maka 'oku 'ai 'akí he na'e 'ikai ke 'i ai ha me'a pehē ia 'Eiki Minisitā. Ko 'eku 'uhinga pehē atu 'oku, 'uhinga ko ē ki he founga ngāue ko ē 'a e, homou kau mataotao ko ē 'i he potungāué ke nau 'i ai 'i he fai he kautaha ngaahi kautaha pehé ni 'a e ngāue pehé ni. He ko hono iku'angá ē. Mālō.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea mālō. Tapu mo e Feitu'una Sea, tapu pea mo e Fale Alea 'o Tonga. Sea ko e tekinolosia ko eni Sea pea 'oku mau feinga pē potungāue fengāue'aki fakataha pea mo e *private sector* pea 'oku tuku pē ngāue ia ko eni kitu'a 'aki 'a e *rate* 'oku 'ikai ke tataua ia mo e *rate* 'oku *charge* 'aki 'a e *Asian Development Bank* pea mo e *World Bank*. Sea ko e *private sector* ko eni ko e Luna'eva *Construction*, 'oku kau ai pea mo e *Five Star*, kau ai pea mo e Ti ...

<002>

Taimi: 1440-1445

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... *construction* kau ai pea mo e TO'A *Construction*, fakaivia fanga ki'i kautaha ko eni Sea. Pea ko nautolu ia 'oku nau fai 'a e ngāue ko eni ma'a e Pule'anga.

Sea 'oku mahalo ko e peseti 'e 100, 'aonga 'o e me'a ko eni ko 'ene lava 'o sila'i 'a e fo'i hala. Ko e petepete 'i 'olunga ko e makamaka pē ia. Pea 'oku 'i ai pē pea mo e efu 'oku 'i ai 'a e kole fakamolemole ai 'a e motu'a ni he koe'uhi he 'oku 'i ai 'ene uesia. Pea he'ikai ke 'alu lōloa ia Sea, 'e lōloa 'aki 'a e uike 'e 2 'oku toe foki 'a e fo'i hala ko ena 'o 'ikai ke toe 'i ai ha efu. Pea ko e fehu'i hangē ko e fehu'i kuo toutou 'eke ma'u pē, ko e hā 'a e me'a 'e fai 'e he potungāue.

Tokanga ki he polokalama tanu hala IDA 19 'a e Pangike 'a Māmani

Taniela Fusimālohi: Sea 'e lava pē ke fai ha ki'i tokoni. Sea 'oku ou fakamālō lahi ki he Minisitā ko eni koe'uhi koe tūkuingata ko ē kuo ne fai ki he ngaahi hala. Ka ko 'eku manatu'i eni ko e 2020 mo e 2021, na'e fai 'a e talanoa pea mo e *World Bank* ki he, 'a ia ko e taimi eni na'e *CEO* ai 'a Ringo Fa'oliu kae Minisitā 'a 'Akosita Lavulavu. Pea ko e talanoa eni ia Sea ki he ngaahi hala lalahi kalasi 'uluaki lalahi 'a ia ko e hala ko eni mei he tu'unga fuka ki *airport* mo e hala Vuna 'i Tongatapu ni, ko 'Eua ko e hala mei uafu ki Kolomaile, ko Ha'apai ko e hala mei uafu ki Tongaleleka, pea ko Vava'u ko e hala mei he mala'evakapuna ki Neiafu, pea 'oku tu'u 'ene fika mai ko eni 'o ne pehē 'a ia ko e 20 miliona 'Amelika ka ko e fāngofulu pē ongongofulu miliona Tonga ki he hala 'ata'atā pē ko eni.

Ka na'e 'osi 'ave 'a e tohi ki he *World Bank* 'e he Minisitā ko ia, 'o fakaa'u ki ai 'a e polokalama ko eni, pea hangē ko e me'a na'e foki mai 'Eiki Minisitā, na'e foki mai 'o pehē ko e 'u hala ko ia koe'uhi ko e pa'anga lahi ko ē 'e *invest* ki he fo'i polokalama hala lalahi, 'e a'u ia ki he teau

tupu miliona. Pea ko e me'a leva 'e hoko 'oku i ai foki 'a e IDA 19 'a ia ko e polokalama ia 'a e *World Bank* 'oku ui pē ko e IDA, 'a ia ko e fo'i *cycle* fakata'u 3. 'Oku 'i ai 'a e polokalama ko eni ki he tanu hala, uafu pea mo e mala'e vakapuna, 'a ia 'oku kei lele 'a e IDA 19, ko e IDA 20 'oku hoko mai, kei hoko atu pē 'a e tanu ko ē ngaahi hala, pea 'oku ou fakamālō lahi au ki he Minisitā he'ene tokanga'i atu 'a e tanu hala ke vave.

Ka 'oku ou tui ko ha me'a ange ke vakai ange ko 'eku manatu'i 'Eiki Minisitā na'e 'osi 'ave 'a e *communication* ia ko ia ki he *World Bank*, 'a ia ko e tokotaha ko ia na'e fa'a taki mai 'i he timi ko ia na'e fai ai 'a e talanoa kuo 'osi mavahe ia mei he polokalama 'a Tonga ni, 'oku ou tui ko e tokotaha Siapani eni 'oku ne *take over* ke toe vakai'i ange he 'oku mo'oni ho'o me'a 'au ia ko e 'uhinga ko ē 'a e talanoa he 'aho ko ia kuo *dew* 'a e ngaahi hala lalahi ko eni, he koe'uhi kapau te tau sio 'i he ngaahi hala lalahi ko eni, mo e ngaahi fonua ko ē, ko e me'a tatau pē, 'a e luoluo kuo *dew* pē foki ia ke fai, 'osi 'a e ta'u 'e 25.

Ka ko 'eku 'oatu pē 'e au ia Minisitā pē ko 'ene foki mai *World Bank* ke hoko atu koer'uhi foki ko koen 'oku ke to'o he taimi ni 'a e fatongia ki ha polokalama ko iá he 'oku ou tui mahalo 'oku hanga 'enautolu ia 'o tuku atu kimui atu ki he, tau pehē pē 'etautolu ia na'a ko e 2027 'oku nau hanga 'enautolu 'o teke atu ki ai. He 'oku kei feinga foki 'a Tonga ni ke fai 'a e polokalama ko ē he *cycle* 19, pea hoko mai ki he *cycle* 20, kae hangē pē foki ko e me'a ko ē 'oku me'a ki ai 'a e Minisitā, ko 'etau ki'i potungāue, kautaha pē 'e 4 'oku nau fai holo 'a e tanu 'a 'etau 'u hala, ka ko 'eku manatu'i 'Eiki Minisitā na'e pehē 'e he *World Bank*, ko e *investment* lalahi pehē 'e sai ange ke ha'u ha kautaha ia mei Nu'usila 'o fai. He hangē ko ē ko e me'a eni 'oku ne 'osi fakahā pē 'a e tanu ko ē 'a e mala'e vakapuna 'o Ha'apai mo 'Eua, 'ikai foki ke lava ia 'etautolu 'ikai ke 'i ai ha'atau *experience* tanu hala mala'e vakapuna, 'e ha'u leva 'a e kautaha ia mei Fisi.

Ka 'oku ou hanga pē 'e au 'o 'ai hake 'a e fakamatala koe'uhi he 'oku talanoa 'a e 'Eiki Minisitā ki he *World Bank*, ka 'oku ou 'ohake pē 'e au ia 'a e fakamatala koe'uhi he 'oku ou manatu'i 'a e talatalanoa. Pea 'oku ou tui 'oku tali mai pē 'a e *World Bank* mo e me'a pehē ke toe fai ha talanoa lelei he ko e toki 'osi eni 'etau ōmai mei he COP ne tau ō 'o fai 'a e ngaahi kole 'a e 'Eiki Palēmia mo e Minisitā Pa'anga ke 'omai ha ki'i me'a ke 'ai 'a e *resilience* ke fefeka ange ke 'osi ha ta'u 'e fiha 'oku'ikai ke maumau'i 'e he 'uha lahi ko eni na'e hoko.

Ka ko e 'ohake pē 'e au fakamatala ke tokoni pē ki he Minisitā koe'uhi ko e polokalama ko eni pea na'a 'oku te'eki ai ke fai ha talanoa atu ai mo e *World Bank*, ka ko eni na'e 'osi fai 'a e talanoa ia ki ai he 20202021, he koe'uhi ko e motu'a ni na'e *project manager* 'i he *project* pē ko eni 'a e *World Bank* ko ē ki he tanu e hala, mala'e vakapuna pea mo e uafu, mālō Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu pea mo e Fale Alea. 'Oku ou fakamālō au heni ki he Fakafofonga 11 'a 'Eua 11 ...

<005>

Taimi: 1445-1450

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ...Hono 'ohake e polokalama ko eni ko ē 'a e *World Bank*. 'A ia ko e polokalama 19 'oku faka'osi'osi mo'oni 'aupito e me'a na'e me'a ki ai ko e polokalama 20 'oku toki kamata.

Sea ko e me'a kuo tali he polokalama 20 ia ko hono *design* 'o e fo'i hala ko eni. Sea 'oku fai e tali ia ki ai. 'I he taimi ko eni ko ē 'oku fai ai e tali. Ko e tali ko eni Sea he koe'uhī ko e me'a

ko ē 'oku fakaangaanga ke fai ki he halá ko e milimita 'e 30 ke nau ō mai pē 'o *overlay* 'o kapau 'oku 'ikai ke maumau 'a e fo'i hala ko ē 'o e taimi ni, kapau leva 'e maumau e fo'i hala ko ē he taimi ni ko e ngāue ia 'oku toe lahi ange Sea. Pea te nau ō mai leva nautolu ia 'o 'ai 'a e milimita 'e 50 pea mo e *surface correction* kātaki fakamolemole Sea he'eku ngāue'aki e lea fakapālangi ko ia, he 'ikai ke 'alu ia 'o 20 miliona 'Amelika 'e fai atu ia he 30 miliona ki he 40 miliona 'Amelika ko e tupunga ia hono fai 'o e ngāue ko eni Sea. Ko 'etau *invest* ha ki'i pa'anga si'isi'i ka 'i he kaha'u te tau lava 'o fakahaofi ai 'a e fu'u pa'anga 'oku lau miliona 'oku lalahi 'aupito Sea. Ko 'etau talanoa ki he tanu halá Sea ko 'etau talanoa 'atautolu ki he pa'anga 'oku lalahi.

Sea te u 'oatu e ki'i me'a ko eni Sea. Ko e tu'unga ko eni ko ē tanu hala he ta'u 'e 10 ko ē na'e toki 'osi. Sea 'oku 'ikai ke u talanoa eni he ta'u 'e nima kuo 'osi ta'u 'e 10 ne toki 'osi na'e si'isi'i 'aupito 'a e pa'anga na'e *invest* he halapule'anga. Pea na'e 'i ai e pa'anga na'e fakafoki ki Falepa'anga na'e fakafoki ki Falepa'anga na'e a'u e ta'u 'o 8 miliona ko e fakafoki ki Falepa'anga 'ikai ke lava he potungāue ko eni 'o *invest* e halapule'anga, ta'u kotoa pe 'oku 'i ai e pa'anga 'oku fakafoki ia ki Falepa'anga, ta'u kotoa pe fakafoki ia ki Falepa'anga. Hā e me'a na'e 'ikai ke *invest* ai e pa'anga ko ia he halapule'anga. Na'e 'osi 'omai ia he Patiseti.

Sea ko 'eku fiefia 'a'aku he ta'u kuo 'osi mo e ta'u ni, kuo mau kole *supplementary* mautolu ke 'omai ke *invest* ki he halapule'anga, he na'e tonu ke fai e ngāue ia, ko 'etau a'u tautolu ki he tu'unga ko eni ko e *cumulative* mai ia e ngaahi maumau ne hoko kimu'a. Ko e 'uluakí ko e pa'anga ko ē na'e 'omai he me'a na'e 'ikai ke *invest* ia ki loto 'i he halapule'anga.

Ko hono ua na'e 'ikai ke tauhi mai e tekinolosia ko ē 'o e tanu hala 'i he potungāue pea mo e Pule'ang ni ke nofo he fonua ni. Na'e a'u ki he taimi na'e 'i ai e *hot mix plant* heni 'oku 'i fē'ia ia tau ō tautolu 'o fiu kumi, pea ko 'eku poini Sea. Ko e fehu'i ko ē te tau fai ko e hā e me'a 'e fai he Pule'anga, te tau nofo ke tau tukuange 'a e ki'i 1 pe ko e 2 miliona ko eni 'oku 'ai ke tau *invest* he valitā 'a e hala ko eni ka tau hanga 'o *save* ai ha pa'anga 'e 20 ki he 30 miliona.

Ko e kau tama 'ekonōmika 'o eni kau ai pe mo Tongatapu 8 tonu ke mahino 'aupito e me'a ko eni kiate kinautolu 'a e me'a ko e *asset management system* Sea pea mo e *investment* 'i he *infrastructures* Sea. Ko 'etau hanga 'o *input* ha ki'i pa'anga si'isi'i ka tau *save* lau lau miliona pea 'oku tui Sea na'e lele atu e motu'a ni ki 'Aositelēlia uike tolu na'e toki 'osi ko e 'alu he me'a tatau. Pea na'e 'alu e potungāue 'o ma'u 'a e kautaha ai ko e *laboratory* lahi taha eni 'i he Pasifiki, pea ko e konga pe ia 'o e Pule'anga 'oku ou ui ko e *National Transport Research Organization*. Pea ko e sai taha ia he Pasifiki, pea 'oku nau lolotonga 'i Tonga ni Sea. 'Oku 'i heni 'a e *Executive Director* pule 'aupito eni Sea 'oku lolotonga 'i Tonga ni. Pea 'oku fai e fakataha ai mo e Palēmia pea mo e Minisitā Pa'anga ki he ngaahi ngāue ko eni 'oku tau talanoa ki ai Sea. Pea 'oku ala mai 'a 'Aositelēlia ke fakapa'anga'i ke toe fakafoki 'a e tekinolosia.

Ko e tu'u ko eni 'oku 'i ai 'a e potungāue Sea pea mo e *private sector* ko e lelei taha ia 'oku tau ma'u, pea 'e tuku ia? Ka tau sio 'oku ta'e'aonga 'a e ngaahi *asset* ko eni 'i hotau ...tau lolotonga sio atu pe ki ai pea me'a atu pe ki ai Sea. Sea ko e ngaahi me'a ko ia Sea 'oku tonu ke mahino 'auptio pea 'oku 'i ai e kole fakamolemole ia ki he fonua koe'uhī ko e ngaahi me'a 'oku lava ke tau uesia ai 'i he efu mo e me'a, ka te u toe foki ki he fehu'i. Ko e hā e me'a 'oku fai he Pule'anga 1. Mau ala mau lotolahi fe'unga ke tāpalasia kimaotolu kae fai e ngāue ko ia 'uluaki ia.

Ko hono uá 'oku mau ō ki 'Aositelēlia 'o 'omai 'a e kakai lelei taha he tekinolosia ko eni ke nau ō mai 'o tokoni'i kinautolu 'i Tonga ni. Tolu 'oku fai 'a e kumi pa'anga 'a e Palēmia pea

mo e Minisitā Pa'anga ki he ngaahi fonua ke teuteu e fo'i hala ko eni. 'I he fo'i taimi ko ē 'oku fai ai e tali ki he ngāue Sea hā e me'a 'e fai he potungāue. Sea ko e lelei taha eni ia 'oku fai he potungāue 'aki 'a e tekinolosia 'oku tau ma'u he fonua ni. Pea 'oku tau ngāue'aki 'a e *private sector* ko e fanga ki'i kautaha ko eni Sea ko e fanga ki'i kautaha ia 'oku iiki, 'oku ma'u ai 'enau seniti. 'Oku nau maumau'i e hala 'ikai Sea? Nau fakahaofi e hala, ha e me'a 'oku tau sio ko ē 'oku ...

<007>

Taimi: 1450-1455

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi ... 'oku 'ikai ke sai koe'uhi 'oku ai e ki'i efu ai 'oku fakataimi pē ia Sea. Pea ko e *bleeding* ko ē kātaki pē Sea he fo'i lea, ko e taimi ko ia 'oku vaia ai e valitā hūfanga he fakatapú 'oku toe 'alu ia 'o hūhū ki loto ki he *hairline cracking* ko ē 'o e *asphalt concrete*. 'Oku 'ikai ko ha me'a ia 'oku kovi ki he hala pule'angá Sea, ke tau sio mai ki he me'a mahu'inga 'oku fai 'e he fanga ki'i kautaha *private sector* ko eni ki he halapule'anga ko eni 'i Tonga ni.

Ko u fiefia au ia he Minisitā Pa'anga tali 'e he Minisitā Pa'angá 'a e fo'i pa'anga na'e kole ki ai 'aneafi, ko e pa'anga 'e 700000 'Aositelelia ke ō mai 'a e kautaha ko eni mei 'Aositelelia 'o fokotu'u 'a e *laboratory* 'i Tonga ni. Ko e *ANDRO* ko 'enau ha'u pē 'anautolu e *take over* 'a e *laboratory* ko ia 'a e *MOI* pea nau lava 'o *certify*.

Sea 'oku 'i ai 'a e 'u me'a lalahi ia ka u lave ai leva ki ai na'e 'ohake 'anenai, ko e makamaka he fonua ni. Pea ko e me'a 'oku efu ai 'a e makamaka ko ena ko ē 'oku tau ngāue'aki, he koe'uhí ko e fu'u maka ko ē ko 'Ahononou 'oku 'i falehopo ia Sea. Ko e 'ikai ke tau ngāue'aki e me'a ko iá he 'oku fai e hopo he fu'u maka. Ko hai na'a ne 'ave ki falehopó? Toki tali ia 'e ha taha kehe Sea. Pea ko e me'a ia ko ē 'oku 'ikai ai ke 'i ai ha makamaka fe'unga ke fai'aki 'a e ngāue ko iá he fonua ni. Te tau toe ō 'o kumi maka mei fē, te tau ō 'o 'omai e maká mei Fisi?

Sea, ko e polokalama ko eni ko ē 'a e *World Bank* Sea kau kamata atu pē mei he 'aho ni ki 'apongipongi. Ko e fale ko eni 'a e *MEIDECC* 'a eni 'oku lolotonga te u langa, ko e maka kātoa 'oku 'ave ki Nu'usila 'o sivi ai. 'Oku manavasi'i e motu'a ni, ko e Minisitā au 'o e *Infrastructure* he fonua ni, ke fai ha fa'ahinga tu'utu'uni fakavalevale pehē. 'Uluaki Sea, 'e 'ave 'a e maka momosi 'o sivi, ko eni 'oku nau toe ala mai 'o 'ave 'a e maka tanu ke ō 'o sivi. 'E 'i ai e taimi 'e talamai ke tau 'omai e maka mei Papua Niukini mo me'a. Pea sai pē Sea kapau ko e 'u *project* ko ia ia 'oku fakapa'anga mei muli, *World Bank Asian Development Bank*, *JICA*, 'Amelika mo me'a. Fēfē e langa 'a e kau masiva. Fēfē ha langa 'a ha ki'i motu'a mei Haveluliku ko 'ene pa'anga pē 'e 10000. Te ne ngāue'aki e maka 'o Tonga ni? Fehu'í ia Sea. Fehu'í ia Sea ke ta lava ke tau sio ai ko e tekinolosia na'e nofo he fonua ni, pea na'e 'i ai 'a e pa'anga kakai poto na'a nau ngāue he fonua ni, ta'u lahi.

Ko e fu'u mala'evakapuna Fua'amotú lelei taha, kau eni he lelei taha he Pasifiki . Ko e maka mei fē, maka mei 'Ahononou. Ko e *Reserve Bank* Sea fale ia 'oku fungavaka 6, 8 maka mei fē maka mei 'Ahononou. Kuo ha'u e 'u kautahá mei muli 'o talamai 'oku 'ikai ke sai e maka e fonua ni. Koe'uhi kuo 'alu 'a e fu'u maka ko Tonga ni 'o nofo ia 'i falehopo. 'I kai ke lava ke tau sio he koe'uhí ko hono 'ātunga ē ...

Lord Tu'ilakepa : Sea, sai pē ke u ki'i tokoni atu pē ki he Feitu'ú na. Māfana pea 'oku ifo ho'o me'á koe'uhi tonu ho'o me'a he 'aho ni. Na'a ke vakai'i e maka 'i Vava'u, tuku 'a Fisi

ia he ‘oku fu’u mama’o, ai e maka ‘o Vava’u na’a ku hū atu ki ho ‘ofisi hangē mai e maká kau manavasi’i na’a faifai kuo holo homou falé he ngāue ‘a e maka ko eni.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Ko e maka Vava’u tatau pē ia mo e maka ‘Ahononou Sea. Faka’ofa’ofa ‘aupito.

Lord Tu’ilakepa : ‘Eiki Minisitā, fakamālō atu ki ho’o me’a mai. Ko e fo’i lea ‘oku ke ngāue’aki ko e hā ko e *bleeding* pē ‘oku tonu koā ‘eku faka’uhinga. Kia au ia mahalo ‘oku mamahi’ia e ihu ‘emau fānau he efu lahi fakamanavahē ‘i he me’a ko ena ‘oku lolotonga ‘i ai he taimi ni. Ke me’a mai he tekinolosia, ‘io na’a ke ‘osi mea’i pē ‘e he Feitu’u na ‘a e tekinolosia pea ko u kole atu ki he Feitu’u na. Feinga’i e tekinolosia ko ia ke vave. Ke me’a ki he hala ko ena Hala Tu’i, ‘io mo’oni ko e tekinolosiá ia pea ‘oku mau kole atu. Hoko atu ho’o tanu halá kae ‘ai mu’a e tekinolosia ‘omai ke ‘ai ‘aki e hala ko eni.

Ka ke fakatokanga’i ‘a kolo ni, ‘oku ki’i lahilahi ‘a e luoluo ‘a kolo ni. Pea tapu ange pē mo e ‘Eiki Palēmiá ‘oku nonga pē ‘Eiki Palēmiá ia, ka ko mautolu ‘oku mau ō atu ‘i he feitu’u ko ia, ‘oku totonu ke fakalelei’i. Tofoa hala ko ē ‘i Tofoa hala ko ē ‘oku ui ko e Maumaukoula, pau na’e mai e fu’u mata efu ia ko ená ‘o lele’i ai ke ‘alu e *zip seal* ko ia faka’ofa’ofa, ka ke feinga’i e tekinolosia. He ‘oku ke me’a mai foki, ko e hā ‘emau tokoni ki he Feitu’u na, ko ‘emau tokoni atu pē hoko atu kae ‘omai e me’a lelei taha. ‘Omai e tekinolosia ke tau ngāue’aki ‘oku sai. Ke hangē ko e hala ko ena, ‘oku ‘ikai ke tau toe fiema’u Sea, ‘a e ta’u ‘e 5 ko ē ‘oku me’a mai ‘e he Minisitā...

<008>

Taimi: 1455 – 1500

Lord Tu’ilakepa: ... Ko ‘enau ki’i fo’i *zip seal* ko ē ko e ta’u pe ‘e 5 mei heni kae feinga e Pule’anga heni. Tau ‘ai, ‘ai faka’angataha atu pe pea ‘ai ki he lelei tahá, ‘ai ke sai. ‘Oku ‘ikai ke kau e Falé ni pe ko hai ‘oku hopo he maka ko ena ‘i Fua’amotú ‘a eni ko ē ‘okú ke ‘ohake ‘e he Feitu’u na.

Sea ko u fokotu’u atu ā kuo mālō ko ena kuo me’a mai ‘Eiki Minisitā pea ko u tui pe kuo fe’unga ka 8, 8 pea kapau ‘oku ‘ikai fe’unga ki he Feitu’u na toe kumi pe ha ki’i me’a ke kole pe ki he Minisitā ka tau hoko atu ‘Eiki Sea.

Tevita Puloka: Sea kātaki pe ko ‘eku, ko ‘eku vakai pe ‘a’aku ki Tongatapu 8 pe ‘oku fiemālie mo e fehu’í. He ko e fa’ahinga me’a ia ko ení ‘i Tongatapu 1 he’ikai pe ke nau hanu nautolu ai.

Vaea Taione: ‘Io, mālō ‘aupito Sea, fakamālō atu Sea, fakamālō atu ‘Eiki Minisitā. Ko e mālō pe ena kuo fai mai e tali mahu’inga ki ai mo e ngaahi me’a ‘oku ha’u e ngaahi palopalemá. Ka ‘oku sai, fakamālō lahi atu.

‘Eiki Sea: Tongatapu 2

Hoha’a lahi fekau’aki mo e faitu’utu’uni mo e founga ngāue ‘a e ‘Ofisi Ako

‘Uhila Moe Langi Fasi: Mālō ‘Eiki Sea, tapu mo e Feitu’u na pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa Fale Aleá. ‘Eiki Sea ko ‘eku ki’i fakahoha’a atu pe ‘oku hoha’a lahi ‘aupito e motu’á ni ‘i he

fa'ahinga faitu'utu'uni pea mo e founa ngāue pea mo e fa'ahinga 'ulungaanga 'o e kau 'Ofisa Mā'olunga 'a e Potungāue Akó. Pea 'oku ou fiefia 'oku 'i heni 'a e 'Eiki Minisitā Akó ke me'a pe ki ai. Sea ko e uike kuo 'osí na'e ha'u ai e faiako 'oku 'i Tongatapu 2 ko e kumi tokoni. Ko e faiako ko ení na'e ui he fehikitaki 'a e potungāue ke hiki mei Havelu ki 'Uiha, ki he Lautohi Pule'anga 'a 'Uiha.

Na'e 'osi e uike palani ko eni e ta'u ní mo e fakaongoongo 'a e faiakó ke maau mai 'ene ngaahi me'a folaú meí he potungāue. Kae 'ohovale kuo fakahoko ange 'e he 'Ofisa Mā'olunga ko ē na'á ne tokanga'i e Lautohi Pule'angá mo e fehikitakí ke fai mo 'alu ki 'Uiha pea 'alu pē ia 'o totongi'aki pe ha'ane pa'anga pe 'a ia 'ene paasi ko ē he vaká he koe'uhí 'oku 'ikai ke toe tali 'e he kautaha vaká ia ha fakamo'ua 'a e Potungāue Akó. Pea 'alu pe kae toki 'oatu 'ene *location allowance* mo 'ene *settling allowance* ki 'Uiha.

Sea na'e talaange 'e he faiako ko ení 'oku 'ikai ha'ane silini 'ana ia ke toe totongi'aki e paasí he ko 'ene ki'i vahé 'oku fe'unga pe ia mo e tauhi faka'aho hono ki'i fāmilí. Pea 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha'ane silini 'a'ana ia ke totongi'aki ha'ane paasi. Na'e hanga leva 'e he 'Ofisa ko ení 'o talaange ki he faiakó ke 'alu ka 'ikai 'e ta'ofi 'ene vahé. Pea 'i he 'alu atu ko ia 'a e 'Ofisá ki he 'ofisi vaká 'o talaange pe 'e he kautaha vaká ia he 'ikai ke 'alu ia he 'oku te'eki ai ke 'i ai ha'ane paasi.

Pea ko e me'a leva na'e hokó na'e ta'ofi ma'u mai e tohi meí he 'Ofisa Mā'olunga ko ení 'o ta'ofi e vahe 'a e faiakó. Pea ko e kau ia he me'a 'oku fakamamahi mo'oni ki he kau ngāue taimi 'oku fakaehaua'i pehē ai 'enau totonú. Ko e fehu'í pe ko e fatongia ia 'o hai ke totongi 'a e paasi 'a e kau ngāue ko ē 'oku ui ke ō ki motú. Pea mo 'oange 'enau *settling in allowance* pea mo 'enau *location allowance*. Mahalo 'oku mea'i pe 'e he Feitu'u na Sea ko e 'alu ki motú ko e taha ia he ngaahi feitu'u faingata'a. Pea 'oku fu'u fiema'u 'e he kau ngāue ke 'oange e ngaahi *allowance* ko ení ke teuteu'aki 'enau folaú, kumi 'enau ki'i sōpingi, fakatau 'enau me'atokoni, kumi mo 'enau ki'i vala, nau mohe'anga, kumi 'enau fo'i'akau mo 'enau ngaahi faito'o he 'oku 'ikai ha kiliniki he motú. Ka 'oku talaange 'e ia 'ikai ngata pe he talaange ke 'alu 'o totongi 'ene paasí kae toe talaange ia 'e toki 'oatu pe e silini ko iá ki 'Uiha. Ko e hā 'ene me'a 'e fai'aki 'i 'Uiha e silini ko iá. Ko e ngaahi falekoloá ia pea mo e ngahi kiliniki 'oku 'i Tongá ni ia.

'Ikaí ngata aí ka na'e talaange 'e he faiako ko ení 'e 'alu 'o kumi fale'i ki he'ene Fakafofonga Fale Aleá pea mo e *Ombudman*. Pea na'e 'oange leva 'e he 'Ofisá e lau ko ení ka ke 'alu 'o kumi fale'i ki ai 'e fehi'anekina'i koe 'e he kau 'Ofisa e Potungāue Akó. Ko e taha eni e ngaahi 'ulungaanga fakapapeliāne ia 'oku 'ikai tonu ke toe 'así ia 'i he kuonga sivilaise pea mo e kuonga maama ko ení. 'Ikaí ngata pe 'i he 'ikai ke 'oange 'a e ngaahi me'a 'oku totonu ke 'oange ki aí kae toe fakailifia'i pea toe fakamanamana'i. Na'á ku 'osi fai e tohi 'o 'ave ki he *CEO* ko eni 'a e Akó pea ko e tali na'e 'omaí 'oku 'ave ke fai mai ha tali ...

<010>

Taimi: 1500-1505

'Uhila Moe Langi Fasi: ... 'a e 'ofisá pea 'oku kei talitali ai.

Ko 'eku ki'i fehu'i pē ki he Minisitā Pa'angá pe 'oku faingata'a fēfē hono tukuange mai e ngaahi silini ko ení. He ko e ngaahi talanoa angamaheni 'a e kau faiako ko ení ko e pehē ange mei 'Ofisi Ako ke ō ki Falepa'anga he 'oku 'osi maau ai 'enau ngaahi me'a ko ení. Ō atu ki

Falepa'angá talamai 'oku te'eki ai ke 'oange mei 'Ofisi Ako. Ōmai ki 'Ofisi Akó talaange, mou foki ki Falepa'anga he 'oku 'osi 'ave ki ai e 'ū, pea fai holo e fetūkuaki pehē ia pea ko hono iku'angá leva ē ko hono fakamālohi'i kinautolu ke nau takitaha totongi 'ene paasi pea mo 'ene 'alu pē mo ha'ane silini 'o kumi 'aki 'ene ngaahi me'á.

Sea 'oku ou kole au ia heni ki he Minisitā Akó pea mo e Minisitā Pa'angá ke na fakamolemole mu'a he 'oku fai holo e ngaahi fetūkuaki ia ko ení ka 'oku 'i ai e ki'i fānau ia 'i 'Uiha 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau faiako 'anautolu ia, uike ko eni 'e fiha he fokotu'u 'a e akó. Ke nau fakamolemole kae totongi mu'a 'a e paasi 'a e faiakó pea 'oange mo 'ene *settling-in allowance* pea mo 'ene *location allowance* ke fakafaingamālie'i 'ene folaú pea mo a'u ki motú 'oku fiemālie kae lava ke fakahoko lelei hono fatongia ko eni 'oku ui ai ia ke 'alu ki motú. Pea 'oku ou tui 'oku 'ikai ke toko taha pē faiako 'oku pehē, ko 'eku fa'a fanongo pe au 'oku 'i ai e kau faiako 'oku fai hono fakailifia'i pehé ni pea nau hiki nautolu ō 'o nō.

Tali Pule'anga ki he hoha'a Tongatapu 2 ki he founga fakapapeliāne fai ki he taha 'ofisa faiako e Potungāue

'Eiki Palēmia: Sea ko u kole pē pe te u tali ko e 'uhingá 'oku lahi e tu'uaki ka 'oku 'ikai ke 'i heni 'a kinautolu 'oku tukuaki'i ke fai ha tali. Ko e 'uhinga pe au pea kapau ko e 'isiú ko e 'uhingá ko e 'ikai ke ma'u ange senití fakataimi ka 'o kapau 'oku tau tukuaki'i ha taha 'oku tonu ke 'i ai ha'ane *right of reply* ki he tu'uaki 'oku faí.

'A ia ko u kole pē ki he Fakafofonga kātaki mu'a 'o tuku e tukuaki'i he ko ena 'oku tali ki he tali mei he tokotaha ko iá ke 'oatu 'a e tafa'aki uá. Pea 'oku 'atā pē motu'a ni ia ke me'a mai 'a e Fakafofongá 'o fakahoko mai kae tuku mu'a 'etau nofo 'o tukuaki'i he Fale ni 'a e kakai 'oku nau 'i tu'a 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau faingamālie ke nau tali 'a e tu'uaki ko iá. Pea kapau 'oku laumālie lelei pē te u 'oatu pe ha ki'i tali pe kae tuku pe ke, ko e anga pe ia 'e Sea 'a e tapou atu pē ki he 'etau founga ngāue Sea. Mālō.

'Uhila Moe Langi Fasi: Mālō 'Eiki Palēmia. Ko u tui pe 'e lava pe ke ui ia 'e he 'Eiki Palēmia ko e tukuaki'i ka ko 'eku fakahoko mai 'e au 'a e hoha'a mei he kakai 'oku ou fakafofonga'i kinautolu 'i he Fale ko ení ke fakahoko mai ki he Falé. Kuo 'osi e ngaahi, 'enau ngaahi feinga kehekehe ki he kau 'ofisa akó pea ko e tali ē 'oku 'oangé.

Pea 'oku ou tui 'oku 'i ai e totonu 'a e kakai ke nau fekumi ki ha ngaahi tokoni lahi taha te nau ala ma'ú ke 'oua 'e tāpalasia pehe'i mo fakaehaua'i 'enau ngaahi totonú. Toki fai pē tali ia 'a e 'ofisa akó mo e kau 'ofisá ki he 'Eiki Minisitā he ko 'enau potungāue ka kuo pau ke u fakahoko mai 'e au e le'o 'o e tokotaha ko eni 'oku faingata'a 'i hoku vahengá ke a'u mai ki Fale ni. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Palēmia: Sea mālō. Tuku pe mu'a ke fai pē ha ki'i tokoni ki he me'a 'oku tokanga ki ai e Fakafofongá. Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá. Ko u fakamālō atu pe au hono 'omai he Fakafofongá 'a e 'isiu ko ení ke fai ha sio ki ai ki he tokotaha ko eni. Pea ko u fakamālō na'e tohi ki he *CEO*.

Ko u fakame'apango'ia pe Sea 'i he 'ikai ke 'i ai ha faingamālie ke tali mai he tokotaha na'e loto mamahi 'a e tokotaha ko ení pe ko e Fakafofongá ko e 'uhingá pē ke tau sio ki hono tafa'aki 'e tahá. Ko e me'a foki ia 'oku tau fu'u tu'u 'aki 'a e *natural justice*, tukuaki'i ha taha, 'omai ha'ane tali, tukuaki'i ha taha, 'omai ha'ane tali. Ka 'oku hangē 'oku fakapalatahá 'a e me'a 'a e Fakafofongá, 'oku nofo pe ia, kovi kovi pē tama ko ē, 'oku te'eki ke 'omai ha'ane tali 'ana

ia Sea. Ko 'eku 'ai pe 'aku ia Sea ko e me'a ia 'oku tu'uaki pea tau nofo 'aki ia 'o tau faka'apa'apa'i ia ke 'ai ha faingamālie e taha 'oku tukuaki'i na'e faihala 'ene ngāué mo e me'a ke fai ha'ane tali. Ko e ki'i fakalukufua pe ia Sea.

'Oku ou faka'apa'apa lahi au ki he kau faiako tau pehē 'oku nau vahe ke nau ō ki motú. 'Oku 'ikai ko ha me'a faingofua eni hangē pe ko e me'a 'a e Fakafofonga. 'Oku mea'i pē he na'e 'i he Potungāue Akó 'i he ngaahi ta'u lahi. Pea ko e, ko e mahu'inga leva ke fai 'e he potungāue ko e hā 'ene me'a 'e ala fai ke fakasi'isi'i 'a e *issues* pe ko e ngaahi pole 'e fepaki mo e tokotaha ko eni 'i he'ene me'a atu ko iá.

Pea ko e me'a ia ko ē 'oku tokanga ki ai e motu'á ia ki he *issue* mahu'inga ko eni 'oku 'ohake pe ko e me'a mahu'inga 'oku 'ohake 'e he Fakafofonga ke fai ha sio ki ai. 'A ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha palopalema ia ki he motu'a ni ke 'alu 'o fai ha talanoa ki he *CEO* pea mo e kau 'ofisá pe ko e hā e me'a ko eni 'oku hokó mo e feinga ke fakalelei'i. He 'oku mo'oni pe ia 'o kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha seniti ke 'ai ha paasi, na'e tonu ke tokonia ke 'uhingá ke 'ai ha'ane paasi ...

<002>

Taimi: 1505-1510

'Eiki Palēmia: ... kae lava atu ki he faifatongia tau pehē pē ko 'Uiha, ko e me'a ki hono li'aki 'a e fānau 'oku 'i ai pē kau faiako ai Sea, 'oku 'ikai ko ha me'a fo'ou eni, kapau 'oku nofo ha taha 'oku 'i ai leva 'a e kau faiako 'oku nau *step in* 'o tokanga'i pē kalasi, pē ko e kau *Education Officer* mei Pangai 'oku nau ōmai leva 'o fakahoko 'a e ngaahi fatongia pehē.

'A ia 'oku ou fakamālō pē au Sea ki he Fakafofonga 'e fai 'a e sio ki ai 'a e motu'a ni, fakatauange pē 'e toe lelei ange ai 'a e fakahoko fatongia, ka ko e me'a mahu'inga 'Eiki Sea ke toe 'omai pē pea mo e fakamatala 'a e tafa'aki 'e taha, kae mole ke mama'o ha sio lalo eni ia pē ko ha me'a ki he faiako na'e 'alu 'o kumi tokoni ki he Fakafofonga 'a Tongatapu 2, he na'e mei faingofua 'aupito ia Fakafofonga kapau te ke me'a mai pē 'o fakapā mai ki he motu'a ni, pea 'oku faingofua 'aupito pē ke u telefoni au ki he Potungāue Ako 'o fai mo 'eke, ke fai ha me'a ki ai Sea. 'Ikai ko ha 'uhinga ia ke talamai ia 'o folahi mai heni 'o tau sio leva ki hono tukuaki'i ha taha, 'o politikale leva 'a e fo'i me'a ia na'e mei lava pē ia 'o solova pē ia 'ia maua Sea. Ka ko e anga pē ki'i tali Sea, mālō.

Mateni Tapueluelu: Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 4.

Fehu'ia pa'anga ma'a e fānau ma'u sikolasipi e Pule'anga ka 'oku nau kamata 'i Tonga ni

Māteni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, mālō mu'a 'a e faka'atā mai 'a e ki'i faingamālie ko eni, tapu mo e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea, Sea kae muimui atu pē 'i he ki'i kole fakama'ala'ala ko eni ko hono 'uhinga ko e te u nofo 'i he *issue* 'i he Potungāue Ako. Tokoni mai mu'a 'a e 'Eiki Palēmia 'i he tu'unga 'o e Feitu'u na ko e Minisitā Ako, fēfē nai 'a e kau ako 'a kinautolu Tonga 'oku nau ma'u sikolasipi ko ē ki Fisi, 'a ia 'oku pehē 'oku nau kamata pē 'i Tonga ni. Kuo kamata 'a e ako 'i he *USP Center*, te'eki ai ke nau sio ki ha'anau naunau, pea 'oku iku fakatau pē 'enautolu 'a e kongā 'enau naunau. 'A ia 'oku 'ikai ke *normal* eni ia 'i he pehē ko ē 'oku ma'u sikolasipi mei he Pule'anga. 'Oku nau, ni'ihī 'oku nau kamata 'i he 'Apiako Neesi, ka ko e ako *medical* ia ki Fisi.

‘A ia ko e kole pē ‘oku fēfē tūkunga ko ia ‘oku ma’u ha’anau naunau ke nau ngāue‘aki pē ‘oku nau iku totongi pē ‘enautolu, ka ‘oku ‘ikai ‘asi *normal* ia he pehē ko ia ‘oku nau ma’u sikolasipi, ki’i kole fakama’ala’ala pē ia, mālō Sea.

Tali Pule’anga fekau’aki mo e pa’anga sikolasipi ma’a e fānau ako

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea, pea tapu mo e Feitu’u na Sea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea, ‘e Fakafofonga tuku pē mu’a kātaki pē Sea ke u lele atu ‘o fakapapau’i, pea ‘oku ou pehē ‘e au ‘oku ‘i ai pē ‘a e ki’i *allowance* ke tokoni ki he’enua ngaahi naunau, ka ko e me’a ko ē ki he ako ‘i Fisi pē ko e ako ‘i Tonga ni, pē ko e ako ‘i Ha’amoā, ‘oku fai pē sio ‘o fuatautau ‘a e ‘Ofisi Sikolasipi ke ‘omai ko ē, pē ‘oku pē ‘oku ‘ikai ke lava ‘o fai ‘a e ‘u lesoni ko ia ‘i Tonga ni, pea hiki leva tau pehē pē ‘oku fai pē ‘i Fisi, pea ‘alu ki Fisi pē ko Alafua ‘i Ha’amoā.

‘A ia ‘oku sio pehē Sea ‘a e me’a pē ko e hā ...

Māteni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē ‘Eiki Minisitā ko e mahino ko ē ‘oku mau ma’u fekau’aki mo e sikolasipi ‘oku totongi ‘a e naunau kehe pē ‘a e *allowance* ia. Ko e *allowance* ia ‘oku ‘ikai ke taumu’a ia ke fakatau ‘aki ‘a e naunau, ‘a ia kapau ‘oku pehē ko e *allowance* ke ‘omai ke totongi ‘aki ‘a e naunau, ko e tūkunga ia ‘o e ma’u sikolasipi Tonga, pea ‘oku ou kole ke fakama’ala’ala mai ke mahino, he ‘oku ‘ikai ko e founa ia na’e ngāue‘aki ‘i he kuohili Sea. Na’e kehe pē *allowance* ia, na’e totongi ‘a e naunau, totongi ‘a e nofo ‘i he ‘Univesiti ko e *meal* me’a kehekehe, ko eni nau kamata ‘i Tonga ni, ko e me’a pē ‘oku ma’u ‘oku talamai ko e ‘oku ‘atā ke nau ako ‘i *USP Center*, ko e naunau ‘oku ‘ikai ke ma’u, ‘ikai ke ‘omai ha *allowance*, nau ‘alu pē nautolu ‘ia nautolu pea nau toe fakatau pē naunau. Ko e kolé ia na’a tōmui ‘a e akó ‘oku nau ‘amanaki atu ‘e tufa mai ha *text book* ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē ia Sea. Ko e kolé pē ko e ‘uhingá ke tokoni ki he fakalelei ‘a e polokalama ko eni ke ola, ke ola ‘a e ako ‘a e fānau ‘oku nau tokolahi ‘a e kau kamata ko ia ‘i Tonga ni Sea.

‘Eiki Palēmia: Sea ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi levolo kehekehe ‘a ia ‘oku ‘i ai ‘a e *full scholarship*, pea ‘oku ‘i ai ‘a e sikolasipi ko e *fees only*. ‘A ia ko e totongi pē ia ko e tokoni pē ia ki he fānau ko eni, ke totongi pe ‘enua akó, pea ko e me’a mahu’inga tahá Sea ‘oku kehekehe kapau ‘oku ke ‘alu ki Fisi, ‘oku ‘i ai leva ho’o *accommodation*, ‘oatu leva mo e seniti ki ai. Kapau ‘oku ke ‘i Tonga ni ‘oku ‘oatu pē seniti ka ‘oku ‘ikai ke tatau mo e ‘oatu ko ē ki Fisi. Ko e ‘uhinga ke tokoni pē ia ki ho’o fefononga’aki mo e alā me’a pehē, ka ‘oku ‘ikai ke *treat* tatau ia ke ke nofo feleti hangē ko ia ‘i Fisi ki ha’o nofo ‘i Tonga ni.

Ko ia ka ‘oku hangē kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi *case* ‘oku tokanga ki ai ‘a e Fakafofonga, faingofua pē Sea ke muimui’i ‘a e ngaahi me’a ko ia he ‘oku ‘ikai ke tau loto ke ta’emateuteu ‘etau fānau mo ta’e’iai ha’anau me’angāue pē ko e *text book* mo e alā me’a pehē. Ka ko e me’a angamaheni pē foki ia te tau lava ‘o fakatau ‘etau *text book* pea te tau lava ‘o fakahoko ‘a ‘ete ako, ‘a eni ‘oku ou lau ‘o kapau leva ...

<005>

Taimi: 1510-1515

‘Eiki Palēmia: ...Kautaha heni, kole mai e fa’ahinga ko ‘eku lesoni ‘a’aku ko eni pau pe ke fai ia ‘i Fisi pea ‘oku ‘ave leva ki Fisi mafuli leva he ‘oku pau ke ‘ai ‘ene *accommodation component* pea leva ke ‘ai ki ai, ‘o kapau te u toki muimui’i pe Fakafofonga pe kuo ma’u ‘enua sēniti pe ‘ikai ko e ‘uhinga kae toki lipooti mai ‘Eiki Sea mālō.

Kole fakama'ala'ala fekau'aki mo e totongi allowance e sikolasip mo e Pule'anga

Mateni Tapueluelu: Kātaki pe Sea 'io mo toki kole pe ke fakamahino mai e tu'unga 'oku 'i ai e sikolasipi he 'oku fakahā mai pe ko e sikolasipi, kapau 'oku pehē 'oku ai pe sikolasipi ia ko e totongi pe *allowance*. Koloá pe ke mahino kae tonu 'a e fakatonu 'a e ngaahi 'api ke tūkunga pehē mai ko e ma'u e sikolasipi pea fai'aki leva ia 'a e ma'u 'i he founa angamaheni kae tō kehekehe mai e sēvesi. 'E 'i ai e uesia ai, ka ko e kole ke fakama'ala'ala mahino mai mu'a e tūkunga ko ia Sea mālō.

'Eiki Palēmia: Sai pe Sea ko e 'uhinga ke vakai'i ange pe 'oku angafēfē e founa fakahoko ai kia nautolu hangē ko 'eku lau 'oku 'i ai e *full scholarship* pea 'i ai e *scholarship* tau pehē fai 'i Fisi mo e fai 'i Tonga ni pea 'oku 'i ai 'a e ngaahi tokoni ko e *partial scholarship* ko e *fees* pe, ka te u lava pe au 'o muimui'i Fakafofonga ko e 'uhingá ke fakapapau'i eni ki he *parents* pe ko e hā 'a e tu'unga ko ē mo e me'a 'oku totongi hangē ko ho'o lau 'oku 'i ai 'a e ngaahi *commitment* mei he *parents* ko e sio ko e hā e tokoni ko eni 'oku 'oatu mei he Pule'anga ki he *scholarship* pe ko e *partial* pe ko e hā fekau'aki mo e sikolasipi ko ia mālō Sea.

'Eiki Sea: 'Eua 11.

Fehu'ia pe 'oku kau mo e nofo'anga he 'inasi ai fānau ma'u sikolasipi mei motu

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e ki'i fehu'i pe eni ia ke fakama'ala'ala mai ange. 'Oku mahu'inga foki 'a e fehu'i ia ke fakama'ala'ala 'a e 'ū me'a ko ē 'oku 'oange 'i he fo'i *award* ko ē sikolasipi. Ka ko 'eku fehu'i 'a'aku ia 'oku pehē, kapau ko e leka mei Ha'apai pe ko 'Eua fiema'u ia ke ha'u ia ki heni ko 'ene *course* he *USP* 'oku 'oange 'ene sikolasipi.

'Oku 'i ai 'a e faingata'a'ia he kakai he hiki pehē ko e faingata'a'ia fakanofa'anga eni Sea. Na'a ku 'ilo'i 'e au he taimi ko ē Koviti 'ohovale pe ko ē 'oku tāpuni e *border* ko e toko 500 tupu 'a 'Eua na'e fihia heni, pea u 'alu atu 'o vakai 'i ai e si'i fa'ahinga ia hala pe ha fānau ia heni ke fai ai ha nofo, ko e nofo totongi holo ia he fanga ki'i fale. Ka ko 'eku fehu'i 'a'aku ia ki he 'Eiki Minisitā Ako pe 'oku fakakaukau atu ke kau e *accommodation* 'i he ō mai ko ē 'a e kau sikolasipi mei motu.

'Oku 'i ai e ki'i tokotaha ia mei 'Eua na'e ha'u ia he ta'u atu, pea na'e faka'amu ia ke 'alu ki Fisi, ka 'oku mahalo 'e 'osi pe ia 'i Tonga ni, ka ko e me'a tatau 'oku hoko ha'u pe 'o nofohili pe he fānau. Kae mahino foki ko e fakamole ki he 'uhila ko e kai ko e me'a pehē

Ko e me'a 'e ua Sea ke fakakehekehe'i e *merit* mei he *equity* he taimi 'oku 'ange ai 'a e *award*, he koe'uhī 'oku 'i ai e ki'i tamasi'i poto 'aupito ia 'atamai lelei mei he fānau he 'ikai lava 'o fua e ngaahi ...ko e *textbook* 'e taha 'oku mahalo 'oku 'i he 100 tupu ki he 200 'oku 'ikai ke fakatau foki ia he *bookshop* heni mai ia mei he *USP* mei Fisi *bookshop* ko ia. Kapau ko e leseni 'e 4 ko 'etau liunga 4 fakamole 'a e *textbook* ko e fu'u me'a lahi ia ki ha fānau, *even* kapau ko e kau ngāue fakapule'anga eni 'oku nau toe kole mai nautolu ke fakalahi 'enau vāhenga 'oku lahi e fakamole.

Ka ko 'eku fie 'ohake pe au e me'a ko eni ke fakakaukau'i fakalelei ange 'a e sikolasipi 'a e *equity* mo e *merit* 'oku 'i ai e tama 'atamai lelei mahino ha'u ia mei he ngaahi fānau lelei, 'ikai ke tau to'o 'etautolu 'ene *merit* 'ene 'alu, ka 'oku 'i ai e ngaahi fānau fiema'u lahi 'enautolu e totongi he 'oku mamafa e me'a kotoa, pea toe kovi ange kapau ko e ha'u ia mei Ha'apai mei

‘Uiha ‘alu hake ki Pangai ha’u ki heni. ‘Oku ‘ikai ke ai ha fāmilī ia ke nofo ai heni pea ‘oku ‘ika ke ‘ilo pe ‘oku si’i nofo e fa’ahinga pehē ‘i fē.

Ko ‘Eua ‘oku pehē pe, ka ko e ‘ai pe ia Sea ki he Minisitā pe ‘oku ‘i ai ha filio’i pehē’i e me’a ke *fair* koe’uhī ko e toki ‘osi eni hono ‘omai he *Ambassador* Siaina ‘a e sēniti kia au ke totongi ‘aki e ako e kauleka kauvaha mai mei ‘Eua he ako ‘i he *TNU* mo e *USP* ke totongi’aki pe e ako. ‘Ikai ke u ‘ilo ‘e au ia pe ‘oku fēfē e nofo he ‘oku palopalema ko e fie tuku mai ha’ane ki’i ta’ahine ke ha’u ako heni. Pea ‘oku langa e mafu ko ē ‘o e fa’ē pe ko e tuku pehē mai ke ‘alu ki fē, toe heka mai pe mo e fa’ē ‘o na ō mai ki Tongatapu ni.

Pea u ui ‘emau fakataha Falaite kuo ‘osi ‘o mau talanoa, talamai kehe pe palopalema e nofo’anga ia mei he palopalema ko ē ‘o e *transport*, pehē atu ia he tuku ‘a e kalasi he 6 ki tau’angapasi ‘osi pulia e pasi ia, suto suto ki ‘api, ka ko e me’a ‘oku fa’a hoko ai ko ē ‘a e palopalema Sea pe ‘oku ai ha *allowance transport* mo ha *allowance accommodation*.

'Eiki Palēmīa: Sea ko u kole pe ki he Fakafofonga ‘ai mai pe ha fehu’i hangē ko ‘etau Tohi Tu’utu’uni fehu’i tali ka tau hoko atu, ‘oku ‘ikai ko ha taimi malanga eni ia, ka ko e kole atu pe ke ke ...ko e ‘uhinga ko e ‘ū fehu’i...

<007>

Taimi: 1515-1520

'Eiki Palēmīa : ... na’e ‘omai.

'Eiki Sea : ‘Eua 11 ‘oku ke tali e fakatonutonu ‘a e 'Eiki Palēmīa. Pea te u fakatokanga atu. ‘Uluakī eni, me’a mai he fehu’i ‘oua te ke toe fakamalanga mai, na’a mau ‘osi sikolasipi kātoa pea ‘oku mau ‘osi ‘ilo kātoa ‘a e ngaahi naunau ‘o e ako. Hangē ko e fakamatata ko ia ‘a e 'Eiki Palēmīa, ‘oku kehekehe ‘a e sikolasipi pau ke te tohi ki ai, pea ko e ngaahi me’a ko ē ‘oku fua ko ē ‘e he Pule’angá ‘oku makatu’unga he’ete ako. ‘Oku malava pē ke *full scholarship* ‘a ia ‘oku kau ai e me’a kotoa, pea ‘oku ‘i ai mo e ‘u sikolasipi ‘oku kongokonga fakapeseti, pea ‘oku ‘i ai ‘ae sikolasipi ‘oku *cover pē fee only*, ‘i ai ‘a e sikolasipi ‘oku kau ai pea mo e me’atokoni mo e *transport* mo e naunau ‘o hangē ko e fakamatata ko ia ‘a e 'Eiki Palēmīa. ‘Oku kehe kae toki me’a pē ki ai koe’uhi ‘oku makatu’unga kehekehe ‘u sikolasipi ko eni ‘oku fai ki ai e talanoa. Me’a mai 'Eiki Palēmīa ‘o tali ‘a e fehu’i ‘a ‘Eua 11.

'Eiki Palēmīa : Ko ia ko ia, ko e talí pē ia tatau pē mo e tali na’e ‘oange ki Tongatapu 4, ‘a ia ko u ‘uhinga pē ki ai hangē ko ho’o me’a, ‘oku ai e ngaahi sikolasipi kehekehe, ka ko e ai pē ha ni’ihi, ‘oku a’usia ‘a ‘Eua ia ‘a e tokoni ko ena ‘a Siainá pea mo e alāme’a pehē. Ka ko e fongá pē ia ‘e Fakafofonga, ‘a eni pē ko ē na’e tali atu, ‘oku ai e ngaahi me’a kehekehe, ko u tui ko e me’a ke sio ki ai ke fakalelei’i, ke fakahoko hangatonu ki he kau ki he mātu’á mo e kau tauhi fānaú ‘a e hā koā e me’a ‘oku tokoni atu ki ai ‘a e Pule’anga. Pea ko e ki’i tali nounou pē ia Sea mālō.

Vātau Mefi Hui : Sea, lava ke u ki’i hao atu ai pē mu’a Sea he faingamālie ko eni.

'Eiki Sea : Me’a mai e Fakafofonga Ongō Niua.

Vātau Mefi Hui : Tapu mo e Feitu’ú na Se, tapu pea mo e 'Eiki Palēmīa kae 'uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmīpa ‘o e Fale ‘Eiki ni. Tuku pē mu’a ke u hao atu ai pē Sea he, ‘i he feme’a’aki ko ia ki he ako. Sea ko e fehu’i ‘a e motu’a ni ia ki he 'Eiki Minisitā Ako, koe’uhi ko e tu’unga

ko eni 'oku 'i ai 'a e ako foki 'a Niuá mahalo na'a mou mea'i pē, na'e lava kātoa foki peseti 'e 100 Niuatoputapu, Niuafou. Pea ko u tui 'Eiki Palēmia mahalo 'oku ke mea'i pē.

Ko e faka'amú 'e, ko e fehu'i 'Eiki Palēmia, 'oku lava foaki ange ha sikolasipi 'e 2 pē 3 ki he 1,2,3 ko ē 'a 'ene fu'u sai pehē 'a e ako ko ē 'a Niuá. Koe'uhi ko e ki'i fānau ako ko eni si'i faka'ofa. Neongo ai 'enau nofo mama'o, ka 'oku nau ako fai 'osikiavelenga. Pea ko hono olá ē lava kātoa pē, lava kātoa. Ki'i fehu'i 'uluakí ia Sea.

Fehu'i hono 2 kātaki pē 'Eiki Minisitā te ke toki tali fakataha mai. Pē 'e lava ke toe fakaivia 'a e kau faiako 'i he ongo Niuá? Ko e *location allowance* manatu'i 'e he motu'a ni, ko mautolu pē mei Niuá he'ema'u 'uluaki, mautolu na'e 'uluaki kamata ai 90 tupu 'a e *location allowance*. Ko hono 'uhingá ko 'ema'u fo'i folau pē ko ē 'i Sanuali, lepa ai pē 'i Niuá toki foki pē 'i Tisema. Toki hokohoko mai, ko u fanongo 'oku ki'i *location* 'a Vava'u, fanga ki'i motu ai, *location* 'a Ha'apai. Ka ko 'eku kole, 'e lava ke fakaivia e *location allowance* pē 'e lava ke toe ki'i *double* nautolu. Ke sio ki he fu'u ivi lahi 'oku nau hanga 'o fakamoleki he taimi ko ia 'oku nau folau ai 'o si'i nofo. 'Ikai ko e kau Niuá pē 'oku faiako ai, ka 'oku 'i ai mo e si'i ni'ihī mei Tonga nau o 'o fakapaea ai. Fai 'osikiavelenga honau fatongia, ka ko u tui pē ko e ki'i fehu'i ia 'e 'Eiki Palēmia na'a lava ke tokoni mai ai he 'oku nau si'i fanongo mai. Koe'uhí ko e fiema'u 'a e sikolasipí ke nau 'inasi ai pē mo toe fakaivia mahalo 'e toe lava kātoa pē ta'u ni ia, he 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau me'a 'anautolu 'e fakahoko 'i Niuá ko e ako pē mo e lotu.

'Eiki Sea : Kātaki pē 'Eiki Palēmia, Fakafofonga Niuá, ko e tu'ofiha eni 'etau me'a Faka-Fale Alea ko ho'o kole 'ata'atā pē 'a koe. 'Eiki Palēmia ko eni 'oku kole mai 'a e Fakafofongá 'ene sikolsipi 'e 2, pea mo hiki *rate* 'enau *location allowance*. Pē ko e hā ha'o tali. Me'a mai.

'Eiki Palēmia : Sea mālō e ma'u faingamālie tau atu ki he Feitu'ú na tapu ki he Fale Alea. Ko u fakamālō'ia au ia he Fakafofongá he'ene fakamālō mai. Na'e 'ikai ke kole pē kamata 'aki pē fakamālō, tukukehe pē kapau na'e hala 'eku ma'ú Fakafofonga. 'Oku fakafiefia Sea, na'e kau ia he me'a 'oku 'oku mau feinga ke fakamahino'i hangē ko eni he Potungāue, 'a e lelei ko eni 'a e sivi ko eni 'a e Ongō Niuá. Ko e 'uhingá ko 'ene mahino ko ē 'oku sai 'ena sivi, ...

<008>

Taimi: 1520 – 1525

'Eiki Palēmia: ... He 'ikai leva ke *migrate* pe ha'u 'a e fānaú 'o 'omai 'o kumi ha ako lelei heni he 'e lava pe ako lelei 'i he ongo Niuá. 'A ia ko e me'a ko eni ki he sikolasipí Sea 'oku fekau'aki pe mo ia. 'Oku lahi ange ia he 2 ha sikolasipi 'a e ongo Niuá, tau 'ai ā ke to'o ā ia kae toe foki pe ā kae toe foki pe ā ia 'o 2. He 'oku mahu'inga 'a e fānau ko eni Sea, ko e 'uhingá, taimi kapau ko ha faiako. Ka vahe atu ke 'alu ki Niuá ha taha ia na'e 'i Tongatapu ni 'e faingata'a'ia lahi ia. Ka ko e vahe atu ko ē ha taha Niuá ke foki ki Niuá 'o fakahoko e fatongia ko iá faingofua ia Sea.

'A ia 'oku mau sio ki he ngaahi tafa'aki kehekehe 'ikai ke ngata pe he lava 'ene fakahoko fatongia pea mo e lava 'ene lēsoni ka ko e 'uhingá pe ko 'etau lele lōloa atu ko ē sio ki hono fakafaiako'i pe ko hono tokoni'i 'a e ongo Niuá 'oku mahu'inga ai ko eni ke 'oange 'enau sikolasipí Sea. Pea 'oku 'osi fai ia 'e Sea mālō.

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele Vava'u

Lord Tu'ilakepa: Sea, tapu pe mo e Feitu'u na kae 'uma'ā e Hou'eikí, mou kātaki pe Hou'eiki. 'Oku ou toki manatu'i hake eni 'e au ko e me'a eni ne hoko Sea. Na'e totonu pe ke u fakapā atu ki he Feitu'una. Ka koe'uhí 'oku fu'u fiema'u ke fakavavevave e me'a ko ení, fu'u fuoloa. Na'e 'ai ke u fehu'i ki he Fakafofonga Niuá, fē 'etau līpooti ko eni 'atautolu ko eni ko eni he me'a ki he ta'u kuo 'osí. Ko u toki lave'i pe Fakafofonga Niuá 'oku 'i heni e ki'i motu'a talu 'ene ta'evahe ta'u eni 'e 13.

Pea ko u 'eke atu ki he Feitu'u na kuó ke, na'á ke hanga he sikolasipí kae 'ikai ke fakatokanga'i 'a e tangata'eiki ko ení na'e si'i folau mai he me'a ko eni faka'eiki ko eni 'o Fusitu'á. Pea ma felongoaki ai, ne u 'ohovale lahi he talaloto 'a e tangata'eikí 'i he 'a eni 'oku ngāue he mala'evakapuná. Hā e me'a 'oku hoko ki ai Fakafofonga ke fai ha ngāue ki ai he 'oku 'ikai ke totonu ke ngāue fakatamaio'eiki ha taha he fonuá ni 'o hangē ko ia 'oku 'asi he Konisitūtoné.

Ka koe'uhí ko 'eku fanongo ki he me'a na'e me'a'aki 'e he Fakafofonga Tongatapu 2. Sea ko u faka'amu pe ke solova e palopalema ko ení ki Niuafou. Pea ko 'eku fehu'i pe 'aku ki he Fakafofongá pea ko 'eku lava ia 'Eiki Sea kae koloa pe 'oku fakahoko atu ki he Fale 'Eiki ni Sea.

Vātau Hui: Tapu mo e Feitu'u bna Sea, fakamālō lahi ki he 'Eiki Sea Komiti Kakato hono 'ohake 'a e fakakaukau ko ení. Sea ko e mo'oni ko e ki'i motu'a 'oku ngāue 'i he mala'evakapuná pea na'e folau mai 'i he faka'eiki ko eni 'o Fusitu'á. Ko e mo'oni 'oku te'eki ke vahe ia. Ko e ki'i motu'á ni 'oku tuku ko ē 'o fakahifo uta mo e 'ū me'a ko iá 'i he tau atu ko ē 'a e vakapuná.

Pea na'e 'osi 'omai pe 'ene kole ko ení pea na'e 'osi 'omi pe 'o fakahoko pe 'i he līpootí kae 'ikai foki ke fu'u fakatokanga'ia. Pea ko u fakamālō hono toe 'ohake ko eni 'e he 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato. 'Eiki Sea Komiti Kakato ta kau fakataha ai leva hono feinga'i na'a ma'u ai leva 'ene vahé heni, lolotonga 'oku 'i heni 'a e tangata'eikí. Koe'uhí he 'oku ou tui 'oku 'i heni pe Hou'eiki Pule'angá na'a lava ke nau tokoni mai mu'a ai koe'uhí ke fakakakato ai.

Ka ko u tui ko 'eta konga Niuá ia ta kau fakataha he feinga'i e vahe ko eni 'a e motu'á ke foki he vaká. 'Oku toki 'alu e vaká ia mahalo he 'aho 13 ka ta feinga'i ai leva ke si'i ma'u 'ene vahé. Pea foki, ke foki mo ia, kumi atu 'aki ha tangai mahoa'a mo ha me'a ke foki mo ia ki Niuá. Ka ke kau mai he ko e Niuá tautolu kātōa pē, mālō 'Eiki Sea.

Fakamanatu 'Eiki Sea ko e Fale Alea ko e fale fa'u Lao kae 'ikai ko ha fale ke 'ohake ai ngaahi lāunga fakafu'ituitui

'Eiki Sea: Hou'eiki 'ai ke u fakamanatu atu ko e taimi e Falé 'oku mahu'inga. Pea ko e ngaahi me'a makehé 'oku fiema'u ke makatu'unga 'i he fiema'u fakalukufua e fonuá, kakai e fonuá. Ko e ngaahi me'a fakafu'ituitui, me'a tu'utu'uni fakangāue mo e 'ū me'a pehē ko e 'uhinga ia 'oku malumalu ai 'Ofisi e *Ombudman* 'i he 'Ofisi e Seá koe'uhí ko e me'angāue ia 'a e Fale Aleá.

Hou'eiki ka toe 'i ai ha me'a fakangāue fekau'aki pea mo e kau ngāue fakapule'angá, mou 'uluaki ngāue'aki 'a e me'angāue e Fale Aleá ko e *Ombudman*. He ko nautolu 'oku 'i ai 'a e pa'anga mo e patiseti mo 'enau taimi ke nau fakatotolo'i e ngāue ko iá he 'oku taliui e Pule'angá ki he ngaahi tu'utu'uni mo e ngaahi līpooti 'oku 'omai ko ē 'e he *Ombudman*. 'Oku mole ...

Taimi: 1525-1530

'Eiki Sea: ... 'etau taimi mo e pa'anga tukuhau e fonuá, na'a ku fanongo mai ki he ngaahi launga mo e ngaahi me'a fakafo'ituitui. Hili ko ia ko e me'a 'oku tonu ke tau alea'i ko e me'a 'oku fekau'aki pea mo e fonuá fakalukufua ha kakai pe ko ha kolo pe ko ha potungāue, 'oku 'ikai ko ha fo'i keisi pē ha toko taha. He kapau te tau fanongoa katoa 'ū keisi fakafo'ituitui te tau kei 'i heni pē 'i Tīsema, 'oku te'eki ke 'osi e laungá ia mo e fakatonutonú.

Pea na'a tau 'osi me'a hifo ki he lipooti ko ena e Fakamaau'angá, kuo 'alu e Fakamaau'angá ia mo e 'ū laungá 'o lahi 'o lau 'o afe tupu. 'Oku 'ikai ko e feitu'u eni ke fai e fakatonutonu ko ia Hou'eiki. Ko e fale fa'u lao eni. Te u fakamanatu atu pē taimi 'oku mou 'omai ai e 'ū me'a ko eni, ko e 'ū fehu'i fakama'ala'ala e 'ū me'a 'oku fekau'aki mo e fonuá mo e kakai ko e kau Fakafongā eni e Hou'eiki mo e fonuá. 'Eua 11.

Hou'eiki ko e fakahokohoko 'etau me'a, na'e kamata mei he 'Eiki Nōpele Tongatapu pea na'e toloi ke foki mai e 'Eiki Palēmiá, Tongatapu 8, 2 faka'osi kia 'Eua 11. Me'a mai 'Eua.

Tokanga ki he talafatongia 'a e Komiti Ngaahi Totonu Kakai & Komiti Lao 'oku hā 'i he Lipooti fika 1/2024

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ko e fehu'i pe eni ia ko e Lipooti ko eni Fika 1/2024 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū'ia 'a e Fale Aleá 'i he fokotu'u fika 3 ko ē na'e tali 'e he Falé ke fakama'ala'ala mai angé. He ko e talafatongia ki he Komiti Ngaahi Totonu 'a e Fale Aleá pea mo e Komiti Tu'uma'u ko ē ki he Laó 'a ia 'oku Sea ai 'a e motu'á ni 'oku pehē, ke vakai'i fakalelei'i e fakatonutonu, mo fakatonutonu e kupu 70 Konisitūtoné.

'Oku mahino e fo'i kongā ia ko ia Sea, ke fakama'ala'ala mai angé 'a e hoko atú mo e ngaahi tu'utu'uni 'o e ngaahi fakataha 'a e Fale Aleá. Pe 'oku 'uhinga eni ko ha faingamālie eni ki he ongo komiti kae tautefito ki he Komiti Lao ke *review* 'a 'etau Tohi Tu'utu'uni koe'uhí ko e sio fakamuimui ki ai ko e 2016. Ko e fehu'i pē Sea ke fakama'ala'ala mai angé talafatongia ko ia pe ko e hā e tonú.

'Eiki Sea: Kole pē ki he kalaké ke tuku hake he *screen* ke tau me'a ki ai.

Paula Piveni Piukala: Sea tapu mo e Seá, 'e lava ke u ki'i fehu'i au he taimi 'oku kumi hake ai ki'i lipooti ko eni, ki'i fehu'i vave pē.

Fehu'ia Pule'anga pe 'oku 'amanaki fai ha'anau fakatau vakapuna fo'ou

Sea 'oku ou ma'u e fakamatala 'oku 'amanaki ke hoko atu e Pule'anga ko eni 'o fakatau e vakapuna fo'ou. Kehe ia mei he vakapuna fo'ou ko eni kuo 'osi. Ke 'i ai ha tali mai 'a e Palēmiá ki ai he 'oku 'i ai e hoha'a ia 'a e motu'a ni ki he hokohoko atu 'a e fa'ahinga fakakaukau hono fakalele 'o e kautaha ko eni. Mālō Sea.

'Eiki Palēmia: Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

Tali Pule'anga te'eki ke nau faitu'utu'uni pe 'e fai ha fakatau vakapuna fo'ou pe 'ikai

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'u na, tapu mo e Hou'eiki Fale Aleá. 'I he hoko ko eni 'a e fakatamaki ko eni ki he'etau vakapuna ko eni he taimi ní na'e 'i ai 'a e sio ai pe 'e toe ala ma'u ha vakapuna ko e 'uhinga pē ko e fiema'u 'a e fonuá. 'Oku te'eki ke 'i ai ha *decision* ke pehē 'e fai e fakatau ka 'oku fai e talanoa holo 'eke'eke pe 'oku 'i ai ha me'a pe 'oku sai fe'unga mo 'i ai ha seniti ke fai'aki e ngāue ko ení. He 'ikai ke mau tangutu pē Sea 'o sio kae 'ikai ke lava 'o fai 'a e fatongia ma'a e fonuá ka ko e 'uhinga ai pe Sea 'a e fakahoko atu 'a e talí. 'Oku fai e sio holo na'a toe 'i ai ha faingamālie ke ma'u ha vakapuna mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea 'e lava 'o toe ki'i *follow up* atu pe ki'i fehu'i. Ko e ki'i fehu'i pē 'oku felāve'i ia pea mo e 'ekisiteni ko ē na'e toki 'osí. Pe na'e fai ha ngāue fakatatau ki he laó 'i hono *investigate* 'a e tupu'anga 'o e palopalemá. Pe na'e 'i ai ha ngāue ki ai 'a e *civil aviation* ko e 'uhinga he 'oku mahu'inga ia ki he'etau faitu'utu'uni.

Kei fai e fakatotolo kautaha mei 'Asitelelia ki he e fakatu'utamaki ne hoko

'Eiki Palēmia: Sea tuku pē ke u ki'i tali atu pē Sea 'a e fehu'i 'a e Fakafofongá. 'Oku lolotonga fai foki na'e fai foki 'a e ngāue 'a e kautaha 'Aositelēlia ko ē na'e 'omai 'e he *Civil Aviation* ke tokonia kinautolu pea toe tñaki atu pē ki ai, 'oku toe fai pē pea mo e, mo hono fakatotolo'i pe vakai'i 'i he *insurance* ko ē 'o e kautaha vakapuná ke mahino ko e hā 'a e me'a na'e hokó. 'A ia ko e, ko e me'a ko iá Sea ko e me'a ia 'a e tafa'aki tau'atāina ke nau fai 'a e ngaahi ngāue ko iá ka ko e ki'i talí pe ia Fakafofonga. Mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e ki'i *follow up* pē. Ko 'ene talanoa mai ko ē ki he *insurance*, ko e 'ekisiteni ko ení na'e fai ia 'i Tīsema. 'O 'osi eni e mahino 'e tolu. ...

<002>

Taimi: 1530-1535

Paula Piveni Piukala: 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia ke hoko 'a e *accident* pea toki ō 'o kumi 'a e *insurance*, 'oku ou tui au 'oku 'osi tonu ke *response* mai nautolu ia 'oua 'e toe 'onmai faka'apē, he ko e koloa eni 'a e Pule'anga.

'Eiki Palēmia: Sea hangē ko ia 'oku ou talaatú ko e 'uhinga 'a e ha'u 'a e kautaha *insure* ke mahino na'e *insure* 'a e vaka ke nau ō mai 'o sio pē ko e hā 'a e tu'unga 'oku 'i ai pē 'oku nau *liable* ke totongi mai 'a e *insure*. 'A ia ko e tali nounou pē ia Fakafofonga, na'e *insure* pea ko e 'uhinga ia 'a e ha'u ai 'a e kau 'enisinia. 'Io tuku ā kae 'oua 'e toe faka'osi 'a e tali ia.

Paula Piveni Piukala: 'Oku fakalele loto ia 'a e talamai ke toki ō mai *insure* 'o sio pē 'oku nau *insure*.

'Eiki Sea: 'E Tongatapu 7 'oku ou mahino'i 'e au 'a e tali ko ia 'a e 'Eiki Palēmia. 'A ia ko e, ko hono fakalea 'e tahá 'oku lolotonga fakahoko 'a e *claim* ka 'oku puna mai 'a e kautaha *insurance* ke vakai'i pē te nau totongi pē 'ikai, 'o makatu'unga 'i he *investigation* mo e ola 'a e līpooti 'a e *CAA*. Ko e anga ia 'eku faka'uhinga'i 'a e me'a ko ia 'a e 'Eiki Palēmia.

Paula Piveni Piukala: Ko e anga eni 'eku faka'uhinga Sea te u hanga pē 'oatu, 'oku ne pehē mai 'oku teeki ai ke mahino ia pē 'oku *insure*. 'Ikai ke nau 'omai 'enautolu ha tali pau.

‘Eiki Sea: fakapapau’i mai angé ‘a e tali ‘Eiki Palēmia pē ‘oku *insure* ‘a e Fakafofonga pē ‘ikai.

‘Eiki Palēmia: Sea, ‘a ia ‘oku *insure* ‘a e kautaha pea hangē ko ho’o me’a Sea, ko e ‘uhinga ia ‘oku ha’u ai ‘a e kautaha *insure* ke fai ‘a e sio ki he *claim* ko ē na’e hoko atu Sea, mālō.

‘Eiki Sea: Mālō ‘e Tongatapu 7 koe’uhi he ‘oku hu lalo uaea ho’o me’a ko eni ‘oku maau ‘a e ngāue ’a ‘Eua 11, ‘e ‘Eua 11 ko e Fokotu’u Tu’utu’uni eni na’e tali ‘e he Fale Alea ‘a ia ko e kupu 3 felāve’i mo e me’a ‘oku ke fehu’i, “ke ngāue fakataha ‘a e komiti ki he ngaahi totonu ‘a e Fale Alea mo e Komiti Tu’uma’u ki he Lao ki hono vakai’i, fakalelei’i mo fakatonutonu ‘a e kupu 70 ‘o e Konisitūtone, anga ta’etaau ‘i he ‘ao ‘o e Fale Alea ‘oku tautea mo e ngaahi tu’utu’uni ‘o e ngaahi fakataha ‘a e Fale Alea ‘o Tonga.

‘A ia ko e me’a ia ke mou vakai’i ‘a e kupú ke fakalelei’i ‘o makatu’unga ‘i he ngaahi mo’oni’i me’a ko eni ‘oku ‘ohake ‘i he līpooti. ‘A ia ‘oku ou tui ko e kakano ‘o e līpooti ko eni ke mou ngāue’aki ho’omou ngāue ‘a ia ko e Komiti Lao, koe’uhi fekau’aki mo e Kupu 70 e Konisitūtone, mo e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea. Mahino pē ia ‘Eua 11.

Fokotu’u ke fakalahi talafatongia Komiti ki he Ngaahi Totonu Fale Alea fekau’aki mo e vakai’i Ngaahi Tu’utu’uni ‘a e Falé

Taniela Fusimālohi: ‘Oku mahino ia kiate au ‘i he taimi ni Sea, ‘a e talafatongia ‘o e līpooti ka ko e anga pē ‘eku fakakaukau ‘a e motu’a ni ia ke fokotu’u atu, ki he Falé ke tau, fēfē ke tau fakalahi ai leva ‘a e talafatongia. ‘Oku ou mahino’i ko ‘etau līpooti ko e 2016 na’e fai ai ha sio fakalelei ki heni. Ka ‘oku ou tui ko e ‘aho ni Sea, ‘oku ‘i ai ‘a e faingamālie ke tau siofi fakalukufua ai leva ‘etau ngaahi tu’utu’uni koe’uhi ko e ngaahi tālānga ko ē ‘oku tau fakahoko ‘i he Fale ni, pea ‘ikai ke ngata ai ‘oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi fehu’ia ‘i he taimi ‘e ni’ihi he ngaahi kupu ‘o e tu’utu’uni, mo e vakai ke fenāpasi ange mo e me’a ‘oku tau faka’amu ki ai, pea mo e ngaahi lao. Ka ko e anga ‘a e vakai ‘a e motu’a ni, kapau ‘e loto ki ai ’a e Fale ke fakalahi mu’a ‘a e talafatongia ko eni, makatu’unga ‘i he līpooti ko eni, mo ha loto ‘a e Fale ia ke fēfē ke tau sio fakalukufua ā ki he’etau ngaahi tu’utu’uni koe’uhi ko e ‘osi e ta’u ‘e 8, meimei 8 mo ‘etau lele mai mo e ngaahi tu’utu’uni ka ‘oku mo’oni pē ‘a e Feitu’u na ia, ‘oku pau ke tau foki ki he ...

Lolotonga lele ngāue ki hono bench mark ngāue ‘a e Fale Alea

‘Eiki Sea: Tolo’i ho’o me’a ‘Eua 11, ‘oku lolotonga fakahoko ‘a e ngāue ki hono *bench mark* ‘a e Fale Alea, ko e līpooti ko ia ‘e lelei ‘aupito ke mou ngāue’aki ‘i he me’a ko ena na’a ke fokotu’u mai ki ai.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea, ‘a ia ko e anga ko ē ‘eku fakakaukau kapau leva ko ia, te ke, ‘e loto ‘a e Feitu’u na mo e Fale ke talafatongia ai leva ke fai ha ngāue ki ai, kapau ko e līpooti mahalo ‘e a’u pē ke fai ha’atau *workshop* mo e kau Mēmipa ko e ha ‘a e anga ‘enau sio mo ‘omai ha kau fale’i mo ha fa’ahinga pehē. Kapau ko e līpooti ena ke makatu’unga ai pea hoko atu ki ai ‘a e ngāue ‘a e komiti tautefito ki he Komiti Lao.

‘Oku ou faka’ofo’ofa’ia au ia Sea, kapau ko e loto ia’o e Feitu’u na mo e Fale. Ke tau ngāue’aki a ‘a e līpooti ko ia ha’ane ma’u ke hoko atu ai ha ngāue ki he sio fakalukufua ‘etau ngaahi

tu'utu'uni, 'oku tali lelei pē ia 'e au ko e, Sea, 'uhinga ke u hoko atu 'a e ngāue ko ia mo e komiti, ke *review* ai leva 'etau Tu'tu'u'uni ke tau ha'u ki ha ngaahi tu'utu'uni 'oku fenāpasi mo e anga 'o 'etau nonofo 'i he Fale ni 'o fakahoko hotau ngaahi fatongia. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku lelei pē ia 'Eua 11, ko e līpooti ko eni 'oku fai ki ai'a e talanoa *bench mark study* 'e maau mai ki he Fale 'i ha māhina 'e taha mei heni, koe'uhi ke fakakau ia ki he ngāue ko eni kae pau pē ke fakahū mai ki he Fale ni ke toki aofangatuku ...

<005>

Taimi: 1535-1540

'Eiki Sea: ...Tuku ki he Fale 'i he taimi 'oku mou me'a ki ai.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele Tongatapu.

Tapou ki he Palēmia mo e Minisita ki Muli ke na fakafisi mei hona

Lord Tu'ivakanō: Tapu mo e 'afio 'a e tolu taha'i 'Otua 'i hotau lotolotonga, fakatapu ki he Hau 'o e fonua Tupou VI kae 'uma'ā e Ta'ahine Kuini mo e Fale 'o Tupou Moheofo, fakatapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea. Pea fakatapu ki he 'Eiki Palēmia pea mo e Kapineti, fakatapu ki he tēpile 'a e Hou'eiki pea pehē 'a e fakatapu ki he tēpile 'a e kau Fakafofonga 'a e Kakai.

Sea ko u fakamālō atu ki he faingamālie tuku mai, ka 'oku sai 'oku 'i heni 'a e 'Eiki Palēmia. Ka kimu'a ke u kamata Sea 'oku ke mea'i 'oku 'i 'olunga 'a e fuka, ko e fuka 'o 'Ene 'Afio ke fakamanatu kiate kitautolu Hou'eiki ko e fu'u kalauni lahi ko ē 'i 'olunga pea 'oku 'i ai mo e ki'i kalauni si'isi'i 'i lalo pea ko e fo'i fetu'u ko ē 'e tolu ko e Ha'a Tu'i ia 'e tolu. Ko e kalauni he tafa'aki ko e Tu'i Kanokupolu ia 'o e 'aho ni.

Ko e kalauni lahi ko e 'Otua ia ko ē 'oku tau lau ko hotau tofi'a. Ko e heletā ko ē 'e tolu 'oku mata hanga ki 'olunga ko e Tamai 'Alo mo e Laumālie Mā'oni'oni. Ko e me'a ko ia 'oku fakatokanga kia tautolu ko e me'a 'oku mata ai ki 'olunga ki he Tu'i mo hono kakai. Ko e *star* ē ko e vahefonua 'e 6 'a e fetu'u ko ē 'oku 'asi pea 'i loto leva 'a e kolosi. Pea 'oku mahino pe lupe mo e 'olive ko e Pule'anga mo e lotu ko 'etau koloa ia pea tau nofo ai. Pea na'e 'i ai 'a e kovinānite 'a Tupou 1 mo e 'Otua 'a eni 'oku tau ui ko e faa'i kavei koula.

'Eiki Sea na'e fai 'a e fakataha pea mo e Hou'eiki Nōpele koe'uhī ko homau fatongia 'i he Fale ko eni mo e anga 'emau tauhi ki he 'Ene 'Afio he ko kimautilu ko e 'aofivala 'Ene 'Afio pea 'oku 'i ai e ongo'i lahi 'aupito 'i he me'a ko eni 'oku hoko 'i hotau fonua.

Sea ko e ta'u eni 'e 28 'eku 'i he Fale Alea 'o Tonga talu mei he 96 'o a'u mai ki he 'aho ni. Pea 'oku lahi e ngaahi me'a ko u sio 'oku hoko 'i hotau Fale Alea 'a e kakai 'oku nau ha'u nau 'alu atu, kakai kuo nau mole atu. Ka u siosio 'Eiki Sea ko e makatu'unga 'o e melino mo e tu'umālie mo e nonga pe ko ha fa'ahinga me'a 'oku makatu'unga ia 'i he Fale ko eni. Pea makatu'unga 'ia nautolu 'oku vahe'i atu ke mou nofo 'i he *Executive* ko e Pule'anga, pea ko e ongo fo'i malanga, ongo fo'i fatongia ma'olunga taha 'i he fonua ni ko 'Ene 'Afio mo e Palēmia.

Ko e taha ko e pule ki he fonua ko e taha 'oku pule ki he Pule'anga, pea fai homo fatongia ...

Taimi: 1540-1545

Lord Tu'ivakano : ...ka ko e fakaongoongo ki he Tokotaha ho'ona e fonuá ko 'Ene 'Afio. Tau pehē pē 'etau founa, ko 'etau founa ko 'etau Konisitūtoné na'a ne mei, 'oku fononga pē pea mo e Tohitapu. Ko e fai 'etau ngaahi me'a 'i lalo ni māmani ko ení, pea kapau 'oku tau ui hotau fonuá ko e fonua lotu, fonua kalisitiane, 'oku tonu pē ke tau vakavakai'i, he 'oku tau hangē pē ko e kakai 'Isileli, 'o talangata'a, pea ko e me'a pē 'oku hokó ko e houhau 'a 'Ene 'Afio.

Pea ko ia 'Eiki Sea, 'i he fakataha ko iá na'e 'ave 'a e tohi ki he 'Eiki Palēmiá ke tali mai he 'oku mau ongo'i, 'oku 'ikai ke fakahoko lelei homau fatongiá ko e kau tauhi fonua 'a e 'aofivala 'Ene 'Afio. Pea 'oku mau ongo'i 'oku 'ikai ke fakahoko lelei homau fatongiá 'i he Fale Alea 'o Tonga. Pea ko eni kuo 'osi eni 'aho faka'osi eni 'o e māhina ko eni, 'oku te'eki ai pē ke fakahoko 'e he Pule'angá ha tali fe'unga mo ha tali 'oku fakafiemālie. Ko e tohi na'e 'oatu, ke mo fakafisi, neongo na'e fakahoko 'e he Finangalo 'Ene 'Afió 'Ene ta'efiemālié, ka 'oku mau fakahoko atu mo kole, mo fale'i atu pē kia kimoua, ke mo fakafisi mei he lakanga 'a e Tau Malu'i Fonua, mo e Potungāue Ki Muli mo e Takimamata. He na'e mei faingofua pē e me'á, kapau na'a mou lau e Folofolá 'oku pehē mai. Ko e tali ko ē 'oku fakafiemālié 'a e tali fakavaivai ke tuku ai 'a e houhau ko ē 'o e Tu'i. Ka ko e me'a fakatupu 'ita ko e lea fakamamahi. Ko e hā 'a e fakamamahi na'e faí, 'ikai ko e tali 'oku ou fiemālie pē. Ko e me'a ia 'oku ui ko e talitau, angatu'u ki he 'Eikitaú ko 'Ene 'Afio. Pē ko e hā ha toe faka'uhinga?

He kuo Folofola mai 'a Tupou, 'oku ta'efiemālie ki he 'Ene Fakanofó ka na'e 'ikai ke pehē mai ko e tuli pē ko e fakanofó, 'ikai. Ko hono finangaló pē. Ka kuo fakahā mai 'e kimoutolu te mou ō 'o fakatonutonu fakalao. Ko hai kimoutolu ke mou ō 'o fakatonutonu fakalao ki he 'Ene 'Afió 'a e Tu'i 'o Tongá, ko la 'oku Pule ki he fonua. Tuku ke fakamālō ia kia Sihova, ko e fu'u Kalauni ko ē 'i 'olunga ko ē te ne fai e fakamaau. He ko e me'a ko ē 'oku fakamaau ki he 'Ene 'Afió 'e fakatu'utāmaki ia

'Eiki Sea, na'a ku faka'amu pē 'e tali tohi mai 'e he 'Eiki Palēmiá ka na'e me'a mai pē ke ma talatalanoa, 'o mahino leva kiate au 'oku 'ikai, he 'ikai pē ke fakahoko ha fa'ahinga me'a, ki he me'a ko eni. Pea ko e tahá kapau te mou ō heka he vaká hē 'o folau atu ki Niua mou ō 'o hū louifi ki he 'Ene 'Afió pea 'ai ha fokotu'utu'u 'oku toe sai angé, 'o kapau 'oku mou fiema'u ke tolonga 'a e Pule'anga ko eni, he 'oku toe pē fo'i ta'u 'e taha.

Pea ko ia Sea, pea kuo 'osi mahino pē ki he fo'i toko 3 ko ē heni, 'a eni 'oku mou nofo mai hená 'a e kau Nōpelé te mau tu'u fakataha. He 'oku 'uhinga ho'omou 'i hení ko e Hingoá ko e Nōpelé ko e me'a ia 'Ene 'Afio. Pea ko ia 'Eiki Sea, ko u kole atu pē ki he Palēmiá ke nau anga lotu vaivai kae ō 'o fakahoko e me'a 'oku totonu, koe'uhi ke lelei fakalūkufua 'a e fonua. He 'oku lahi e longoa'á ko e 'ikai ke fai ha me'a. Na'e mei solova pē ngaahi me'a ko ení, kapau na'a mou angavaivai, lototō, 'osi...

<008>

Taimi: 1545 – 1550

Lord Tu'ivakanō: ... maumau ai pē kaveikoulá ia, 'ikai ke 'i ai ha faka'apa'apa, 'ikai ke 'i ai ha lotu tō, 'ikai ke 'i ai ha ki'i tauhi vaha'a 'e taha pea 'ikai ke mou mamahi'i e me'á, mamahi'i pe 'emoutolu 'amoutolu pe.

Kaikehe Sea ‘oku ‘ikai ke u toe fakalōloa au ka ko e kole pe ki he Pule’angá mou fai ha me’a ke tau lelei ai kae tolonga ai pea vā fiefia hotau fonuá. He koe’uhí ‘oku kei lahi e ngāue ke faí. Ko ‘etau ngāue ki hotau kakai mo hotau ki’i fonuá. Pea ‘oku tonu ke tau manatu’i ko e ngaahi me’a ‘oku hoko ‘i hotau fonuá mahalo pe ko e fakatokanga mai pe kia kitautolu. He ko e pehē ‘e he kau potó ko e hā ‘oku kei mo’ui ai hotau ki’i fonuá meí he sunami ko eni na’e hokó. Pea ‘oku lahi pe mo e ngaahi me’a ka ‘e toe hoko mai ngaahi me’a ka ‘oku tonu pe ke tau tokanga.

Sea ko u fakamālō atu he faingamālié pea ko u tuku atu pe ki he pule’angá ke nau toki fai mu’a ha me’a ke tau fiefia ai. Mālō ‘aupito, ‘ofa atu.

‘Eiki Sea: Mālō ‘Eiki Nōpele, kole pe ki he Kalaké ke tufa e tohí ki he Hou’eiki Mēmipa e Falé ke nau me’a ki ai, makatu’unga ai e feme’a’akí. ‘Eiki Palēmia, me’a mai.

Kole fakamolemole ‘Eiki Palēmia ne ‘ikai hane taumu’a ke ta’efaka’apa’apa mo anga fakafepaki ki he Tu’i

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea, tapu mo e Feitu’u na, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa e Fale Aleá. Kole pe ke u hūfanga he fakatapu kakato na’e ‘osi aofaki ‘e he Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapú. Kae ‘atā pe mu’a ke fai atu pe ha ki’i lave Sea ki he ngaahi me’a na’e tokanga ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpelé. Faka’apa’apa lahi ‘aupito Sea ki he Nōpelé pea mo e tohi na’e ‘omaí pea faka’apa’apa lahi ‘aupito ki hono fatongia tupu’a kia Tupou.

‘I he ma’u ‘e he pule’angá e tohí ni Sea na’e fai ai e talanoa ‘a e Kapinetí. Pea na’e pehē pe ke vahevahe e ngaahi fakakaukaú, mole ke mama’o ko ha talangata’a Sea pe ko ha ta’efaka’apa’apa. Pea ‘oku a’u mai ki he taimi ní Sea ‘oku meí ai mo e ngaahi tali ‘ave ki he Palasí. Ko u kole pe au ki he Nōpele Fika 2 ke kātaki pe ‘o faka’apa’apa’i ‘a e fetohi’aki ‘a e ‘Ofisi Palēmiá kae ‘uma’ā e Palasí fekau’aki pea mo e me’a ko ení.

Sea ko e me’a mahu’inga pe ia ki he motu’á ni ke fakahoko atú, mole ke mama’o ke ‘i ai ha fakamamahi. Mole ke mama’o ke ‘i ai ha ta’efaka’apa’apa, talu e tupu e motu’á ni mo ‘eku sio tonu he faka’apa’apa a’u mai ki he ‘ahó ni Sea. ‘Ikai ke u lea’aki pe e faka’apa’apa, ‘oku ou mo’ui’aki. Pea ko u kole fakamolemole pe na’a ‘i ai ha fakafōtunga ‘o pehē ‘oku ta’efaka’apa’apa’i ‘e he motu’á ni ki he Hau e ‘Otu Tongá. Mole ke mama’o Sea.

‘Ikai ke ‘i ai ha fakafepaki, ‘ikai ke ‘i ai ha loto pehē, ‘ikai ke ‘i ai ha fakakaukau pehē Sea. ‘Oku ou kole fakamolemole atu pe au Nōpele Fika 2, fakatauange ‘e au ke ke mea’i e motu’á ni pea mo ‘eku tō’ongá mo ‘eku fakakaukau, mo hoku lotó ‘eku ‘ofa he fonuá ni, ‘eku ‘ofa hotau Tu’í. Pea ko u kole fakamolemole atu ai kapau ko e fakafōtungá ‘asi atu ai ha me’a kehe, tōnounou pe ia ‘a e motu’á ni ka na’e mole ke mama’o ke ‘i ai ha fakafepaki mo ha fakataau ki he ‘Ene ‘Afió.

Sea, me’a pe ia ko ē ‘oku fakahoko atú ‘oku ‘i ai e ‘a e feinga ‘a e motu’á ni pea ‘oku ou kole atu pe au ki he Hou’eikí, tuku pe mu’a ke fetu’utaki ko ení ‘a e motu’á ni ki he ‘Ofisi Palasí na ‘i ai ha ola ai. Pea tau toki hokohoko atu ai pe talanoá, ko e faka’osí pe ...

<010>

Taimi: 1550-1555

'Eiki Palēmia: ... Sea ia ko 'eku fakahoko atu pē Sea, hangē ko 'eku lau 'anenaí 'oku 'ikai ke u lea 'aki pē au e faka'apa'apa ki he 'Ene 'Afió, ko u mo'ui 'aki 'e au Sea. Mālō 'aupito.

'Eiki Sea: Hou'eiki kimu'a pea tau liliu ki he Komiti Kakatō 'o hoko atu 'etau 'asenitá, te u kole heni ki he Sea Komiti Kakatō ke kātaki 'o lipooti mai 'a e 'asenita fika 4.1.

Fokotu'u ke toloi 'a e Fale Alea

Lord Tu'iha'angana: Sea ko u, tapu pē mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki ko e 'uhingá ko e taimí pea mo e kaveinga ko eni 'oku tau faka'osi 'akí he 'aho faka'osi ko ení. Pea 'oku 'ohake ka ko u tui ke me'a atu ā ia mo e Hou'eiki he 'aho ni 'o fai ki ai e, 'i he fo'i kaveinga mahu'inga ko eni na'e 'ohake 'e he 'Eiki Nōpelé pea mo e me'a 'a e 'Eiki Palēmiá pea ko u tui ko e fo'i laumālie he taimi ní kuo fe'unga 'a e, tau tau'olunga 'aki ē ka tau toki hoko atu. He 'ikai ke, hangē ko e ki'i toenga taimi ko ē ko e fokotu'u atu pē Sea. Mālō.

Pāloti 'o tali ke toloi 'a e Fale

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku 'i ai ha poupou ki he fokotu'u 'a e 'Eiki Nōpele Ha'apaí? (Ne 'i ai 'a e poupou). Kole atu ki he kalaké ke tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e fokotu'u ke tau toloi kae me'a atu 'a e Hou'eiki ko ē 'o fakahoko 'enau fatongiá, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafahi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Veivosā Taka, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, Vaea Taione, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. 'Eiki Sea 'oku loto kotoa ki ai e Hou'eiki ko ení ko e toko 22.

'Eiki Sea: Ko ia Hou'eiki te u toloi e Falé ki he 10 he Mōnité mou me'a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Na'e kelesi ai pē he 'Eiki Sea, Lord Fakafanua.)

<002>